

تہذیب و تمدن

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى

بەسىلىنىڭ زۇرئال
16 - يىل نەشرى

ئومۇمىي 48 - سان

1999 - يىللىق

3 - سان

باش مۇھەررىر: سايىر ئەلى

مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر:

قادىر ھايىر

غوپۇر ھوشۇر نىيازى

ئابدۇرۇپ ئىلى

مەسئۇل نەشىرچىلەر

ئۇيغۇر سايىرانى

ئىمىن تۇرسۇن

نۇرمۇھەممەت دۆلەتى

تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى

(ئىلمىي نەزىرىيە بويىچە تىزىلدى)

ئابدۇرۇپ ئىلى، ئابدۇشۈكۈر

نۇردى، ئابدۇقىيۇم خوجا، ئابلەت

نوردۇن، ئابلەت ئىمىن، سايىر

ئەلى، غوپۇر ھوشۇر نىيازى،

خوجاھەممەت يۈتۈس، قادىر ھايىر،

قاسىم خوجا، قوربان مامۇت

مەسئۇل مۇھەررىر:

ئايلىن ئورخون

مۇندەرىجە

تەزكىرىچىلىك تەتقىقاتى

قۇمۇل تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا.....

2 يۈسۈپ يۈنۈس .....

7 تۆھپە — ئەجرىنىڭ مەھسۇلى ..... مەدەنىيەت مۇقاتاي

تارىخ سەھىپىسىدە

ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە نەزەر

10 مەخمۇت نىزامى .....

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر مۇھىم مەنبە «ھۇدۇدۇل ئالەم» .....

25 يالقۇن مەمەتيار .....

تۇرپان ئاستانىدا يېڭى مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

29 مەخمۇت ئىلياس .....

34 ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ئۈستىدە مۇلاھىزە ..... مو رېننەن

تارىخىي كەسىلمە

«ما جۇڭيىنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىنى ئوقۇغاندىن كېيىن .....

42 س. سەيپۇللايوف .....

48 قاغىلىق بازىرىدىكى ھىندىلار ..... ئابدۇرېشىت خوجاھەممەت

50 تۇداق تۇەنجاڭ ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم ..... مامۇت غازى

يەر ناملىرى تەتقىقاتى

«چىن» ۋە «ماچىن» ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە .....

53 غالىپ بارات ئەرك .....

شىنجاڭدىكى كەسىپلەر

قەدىمكى خوتەننىڭ قىرغىچلىق سەنئىتى ..... توختىنىياز تۇرسۇن

خوتەننىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىندازە قىلىش تارىخى

3 § . غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مىڭ سۇلالىسىغا

ئولپان ئەۋەتتىشى 58

تەبىرىكلەر

«تەزكىرىچىلىك» نىڭ تەزكىرىسى

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» — بۇ «بېيىق» ژۇرنال 1 پۈتۈن 10-دىن 4 مۆلچەلىنى ئۆتكۈزۈپ، «ئوچۇق» ژۇرنال بولۇپ يېتىشتى. ئۇنىڭ «يېشى» ئىككى قەرنەنى ئۆتكۈزدى يەنى 48 سانغا يەتتى. ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، ئۇنىڭ ھەر بىر سانىنى ۋاراقلىشىڭىز كۆز ئالدىڭىزدا ئاشكارە ۋە غايىب بىلىملەر دېڭىزىدىن سۈزۈپ ئېلىنغان «گۆھەر» لەر يالترىدايدۇ. بۇ «گۆھەر» لەر ئوقۇرمەنلەرنى مەنىۋى جەھەتتىن بېيىتىدۇ. چۈنكى، قانداقتۇ بىردىنلا كۆڭلىڭىز يورۇپ، گويا ئۇزاق ئۆتمۈشنىڭ كارتىنىلىرى ۋە يەر ئاستىدا غايىپ بولغان ئاغۇنلىرىڭىزنىڭ سىملىرى يالت قىلىپ كۆرۈنگەندەك بولىدۇ.

«تەزكىرە» — بايان قىلىش، خاتىرىلەش، سۆزلەپ بېرىش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان «زىكر» سۆزىدىن تۈرلەنگەن «خاتىرەنامە»، «ئەسلىمە» دېگەن ياسالما ئىسمىدۇر. «تەزكىرىچىلىك» بولسا تەزكىرە بىلەن شۇغۇللىنىش ياكى تەزكىرە شۇناسلىق دېگەن مەنىنى ئاڭلىتىدۇ.

بۇ ژۇرنال ئۆزىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە رەڭدارلىقى بىلەن، ئىسمى - جىسمىغا لايىق ژۇرنال بولدى. چۈنكى بۇ ژۇرنال تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان، يەر - جاي تەزكىرىسى، ئەل - كۈن تەزكىرىسى، ۋاقىئە ھادىسىلەر تەزكىرىسى ۋە بۇلارغا باغلىق ئىلمىي - ئىجتىمائىي مەسىلىلەر يورۇتۇلغان نۇرغۇن تەتقىقات ماقالىلىرىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا ۋە تەقىرىگە سۈندى. ئۆز ئوقۇرمەنلىرىنى ئەل - كۈن ۋە يەر - ماكاننىڭ ئۆتمۈشىگە دائىر دەلىل - ۋەسىقىلەر ھەم شاھىدلارنىڭ ئىسپاتلىرى بىلەن تەمىنلىدى. بىرەر ئەل - ئۇلۇس ياكى بىرەر يەر - ماكاننىڭ ئۆتمۈشىنى تەھقىقلەپ چىقىش ئىلىم - پەننىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىگە چېتىلىدىغان مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە ئىش. ژۇرنال خادىملىرى شەرت - شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي ئىزدىنىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىگە يۈزلىنىپ، غەيرەت - سۈبات بىلەن زېرىكمەي ئىشلىگەنلىكى ۋە پاراسەت - ئىجتىھات بىلەن تېرىكمەي تەشكىللىگەنلىكى ئۈچۈن، ژۇرنال ئۆز ئوقۇرمەنلىرىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولدى.

بىر ئالىمنىڭ «تۇرمۇشنىڭ ساپالىق بولۇشى تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدىن تېخىمۇ مۇھىم» دېگەندەك، ژۇرنالنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولۇشى ئۇنىڭ ساپالىق بولۇشىغا باغلىق. دەرۋەقە، «ھەممە بەس - بەستە سايراش» فانجىنى بويىچە «ھەر كىم ئۆزى بىلگەن پەدىگە چالدۇ» دېگەن ماقالىنىڭ مەزمۇنىچە، ژۇرنال خىلمۇ خىل پىكىر ۋە قاراشلارنىڭ بايان قىلىنىشىغا ۋاستىچىلىك قىلدى. لېكىن ژۇرنال چىقىرىش پىرىنسىپىغا ئاساسەن، ئىزچىل ئەمەل قىلىپ بەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ شۇنداق بولۇشى تەبىئىي. شۇڭا بۇ ژۇرنالنى قەلەمكەشلەرنىڭ ئۆز مەزمۇنىغا ئالاقىدار كۆڭۈللۈك سورۇنى دېيىشكە مۇناسىپ. ئەل - كۈننىڭ روناق ياكى زاۋال تېپىشى ئىلىم - پەن ساھىبلىرى بولۇپمۇ ئەل سۆيەر قابىلىيەت ئىگىلىرىنىڭ كۆپ ياكى يوق بولۇشىغا باغلىق. ژۇرنال قابىلىيەت ئىگىلىرىنى ئۆز ئېلىگە تونۇشتۇرىدىغان بىر ۋاستىچى. بۇ ژۇرنالنىڭ كەڭ - كۈشادە تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانلىقى ھەقىقىي تەزكىرىچى قەلەمكەشلەرنى بەك خۇش قىلدى. مەن ئەنە شۇ قەلەمكەشلەر نامىدىن قۇتلايمەن ۋە ژۇرنالنىڭ ئەل - كۈن ئۈچۈن تېخىمۇ ئوبدان خىزمەت قىلىشىنى قوللايمەن.

ئىمىن تۇرسۇن

(«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنالىنىڭ مەسلىھەتچىسى)

بىر مەھەل ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغان «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنالىنىڭ ئاشكارە - تارقىتىلغاندىن كېيىن تېخىمۇ كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئوقۇشلۇقىغا ئايلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

نۇرمۇھەمەت دۆلەتى

(«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنالىنىڭ مەسلىھەتچىسى، سابىق باش مۇھەررىرى)

قۇمۇل تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا

يۈسۈپ يۈنۈس

(قۇمۇل شەھەرلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىن)

كىتابلىرى بار بولغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان ئىشك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيانقى مەزگىلدە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ جايلارغا تارىخىي ئارخىپلارنى توپلاش، رېئال ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش توغرىسىدا بىرقاتار يوليورۇقلارنى بېرىپ كەلدى ھەمدە ھەر دەرىجىلىك تارىخىي ماتېرىياللار خىزمىتىنى تارماقلىرىنى تەسىس قىلدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن جايلاردا ئىنقىلابىي ئەسلىمىلەر، كەنت تارىخى، كوممۇنا تارىخى، زاۋۇت تارىخى، ئائىلە تارىخى قاتارلىق كىتابلارنى يېزىش بىرمەزگىل تازا ئەۋج ئالدى. دەل مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى 60 - يىللارنىڭ بېشىدا مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى تەشكىللەپ نۇرغۇن تارىخىي ئارخىپلار ۋە تارىخىي ماتېرىياللارنى كۆرۈش، ئەھۋاللارنى بىلىدىغان خادىملارنى زىيارەت قىلىش ئارقىلىق «قۇمۇل تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ قىسقارتىلمىسى»

تارىخ — ئەينەك، ئۇ ئارقىلىق ئۆتمۈشنى بىلگىلى، كەلگۈسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇڭا دۆلىتىمىز يىراق قەدىمكى خۇاڭدى زامانىسىدىن باشلاپلا سالنامىچى تەسىس قىلىپ، مەمۇرىي ئىشلارنى خاتىرىلەپ ماڭغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، مۇكەممەل مەمۇرىي ئىشلار كىتابى بارلىققا كەلگەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تارىخ - تەزكىرە يېزىش كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئىش دەپ قارالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بۇلار توپلام قىلىنىپ دۆلەت كىتابى — «24 تارىخ» قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تەزكىرە تۈزۈشنىڭ قائىدە - نىزامىمۇ بارلىققا كەلدى. تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شىنجاڭدا تەزكىرە كىتابىرى كېچىكىرەك مەيدانغا كەلدى ھەم ئۇنىڭ ئۈستىگە پارچە - پۇرات بولۇپ، سىستېمىلىق ئەمەس ئىدى. ئەمما قۇمۇل تارىخىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چاڭ داچىڭ يازغان «شاجۇ، ئۇيغۇر غول ئايماقلىرىنىڭ تەزكىرىسى»، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ما ۋېنشىڭ يازغان «قۇمۇل پادىشاھلىقىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى»، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خېنىڭ يازغان «ئۈچ ئايماقنىڭ قىسقىچە مەجمۇئەسى»، چۈڭ فاك يازغان «قۇمۇل تەزكىرىسى»، لىو رۇنتۇڭ يازغان «قۇمۇلغا بىۋاسىتە قاراشلىق يۇرتلار تەزكىرىسى»، گاۋ يۈنەن، سۇن گۇئاڭزۇ يازغان «بارىكۆل مەھكىمىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى» قاتارلىقلار ۋە جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى قۇمۇل، بارىكۆللەر تەزكىرىسىنىڭ قول يازمىلىرى قاتارلىق تەزكىرە

ۋىلايىتى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەزكىرىسى» ،
 «قۇمۇل ۋىلايىتى تەمىنات - سودا كوپىراتىپى
 تەزكىرىسى» قاتارلىق تەزكىرە كىتابلىرى نەشر
 قىلىنىپ تارقىتىلىپ ياخشى باھاغا ئېرىشتى .
 بۇلاردىن باشقا «بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى
 نىڭ يەر ناملىرى تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل شەھىرى
 (ناھىيىسى) يەر ناملىرى تەزكىرىسى» ، «جۇڭگو
 كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل ۋىلايەتلىك
 تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» ، «جۇڭگو
 كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل شەھىرى (ناھىيە)
 تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» ، «جۇڭگو
 كوممۇنىستىك پارتىيىسى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم
 ناھىيىسى تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» ،
 «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاراتۈرۈك
 ناھىيىسى تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» ،
 «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ
 ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى قۇمۇل
 دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ
 تەشكىلات تارىخى ماتېرىياللىرى» ، «جۇڭگو
 كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ بارىكۆل قازاق ئاپتونوم
 ناھىيىسىدىكى تارىخى دائىر چوڭ ئىشلار» ،
 «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇمۇل
 شەھىرى (ناھىيىسى) دىكى تارىخى دائىر چوڭ
 ئىشلار» ۋە «قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي
 ئاپپاراتى» ، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ
 ئاراتۈرۈك ناھىيىسىدىكى تارىخى دائىر چوڭ
 ئىشلار» ، «لىن زېشۇ قۇمۇلدا» ، «شىنجاڭ
 قازاقلارنىڭ كۆچۈش تارىخى» ، «ياپون
 باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو
 كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى قۇمۇلدا» ،
 «جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي
 يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ سول تارماق ئەترىتى
 قۇمۇلدا» ، «ماۋزېمىن ۋە قۇمۇل مالىيىسى» ،
 «غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ روھى» ، «28 -
 سېنتەبىر ئالتۇن بۇلاش ۋەقەسى» ، «شىنجاڭدا
 باندەت تازىلاش» ، «يولۋاسنىڭ تەرجىمىھالى» ،
 «ئاراتۈرۈكنى قوغداش جېڭى» ، «بارىكۆل
 قازاقلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى» ، «بارىكۆل قازاق

قاتارلىق يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللار ۋە
 شەخسلەرنىڭ مەخسۇس تەزكىرىسى قاتارلىق جەمئىي
 4 چوڭ تۈر ، ئون نەچچە خىل بويىچە مىليون
 خەتلىك ماتېرىيالنى يېزىپ چىقىپ ، ئارخىپتا
 ساقلىدى . بۇلار 80 - يىللاردا تەزكىرىچىلىك
 خىزمىتىنى مۇل ، تەپسىلىي ماتېرىيال بىلەن تەمىن
 ئەتتى . پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى
 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان ، پارتىيە مەركىزىي
 كومىتېتى مەملىكەت بويىچە تەزكىرە تۈزۈشنى
 تەشەببۇس قىلىپ كەلدى ۋە «يېڭىچە تەزكىرە
 تۈزۈشنىڭ ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» نى تۈزۈپ
 چىقىپ ، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى نىزامنامىگە
 ئىگە قىلدى . بۇ روھنىڭ تۈرتكىسىدە ، قۇمۇل
 ۋىلايىتىنىڭ ناھىيە ، شەھەرلىرىنىڭ تەزكىرىچىلىك
 خىزمىتىدە ئازكەم 20 يىل تىرىشىش ئارقىلىق
 كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى : «قۇمۇل
 ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «بارىكۆل قازاق ئاپتونوم
 ناھىيىسى تەزكىرىسى» ، «ئاراتۈرۈك ناھىيىسى
 تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى تەزكىرىسى» ۋە 58
 كەسىپلەر تەزكىرىسى يەنى «قۇمۇل ۋىلايىتى
 مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل
 تۆمۈريول شۆبە ئىدارىسى تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل
 كان ئىشلىرى ئىدارىسى تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل
 ۋىلايىتى قاتناش تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى
 ئورمانچىلىق تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى
 چارۋىچىلىق تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى
 ھايۋانات كېسەللىكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش
 تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى سودا تەزكىرىسى» ،
 «قۇمۇل ۋىلايىتى سودا - سانائەتنى مەمۇرىي
 باشقۇرۇش تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى تەپتىش
 تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى جامائەت
 خەۋپسىزلىكى تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى
 رېۋىزىيە تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى سوت
 تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى مالىيە تەزكىرىسى» ،
 «قۇمۇل ۋىلايىتى رادىئو - تېلېۋىزىيە تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل
 ۋىلايىتى ئاشلىق تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى
 مىللەت ، دىن تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل ۋىلايىتى
 ئۇنىۋېرسال ئىقتىساد تەزكىرىسى» ، «قۇمۇل

يىغىنى، تەزكىرە كوپىيىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش يىغىنلىرىنى تەشكىللەشكچە، خىراجەت قىلىش بولغان، بولۇپمۇ نامرات ناھىيىلەرنىڭ خىراجىتى خېلى قىس بولغان ئەھۋالدىمۇ ھەرخىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، باشقا چىقىملارنى قىسقارتىپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنىڭ ئاساسىي خىراجىتىگە كاپالەتلىك قىلىندى. بۇ جەرياندا ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىرى نۇرغۇن تەشەببۇس ئىشلىرىنى ئىشلىدى ۋە بەزى رەھبەرلەر كۆپ قېتىم تەشەببۇس قىلدى. رەھبەرلىك كۆپ ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، تەزكىرىچىلىك خىزمىتى مۇھىم ئىشلار كۈن تەرتىپىگە قويۇلۇپ، ئۇنىڭغا ۋاقىتدا يېتەكچىلىك قىلىنىپ، تەزكىرىچىلىك خىزمىتى ئاپپاراتى، خادىملار ۋە خىراجەتنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىندى. خېلى كۆپ ساندىكى رەھبەرلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن باش مۇھەررىرلىكنى ئۈستىگە ئالدى. بەزى رەھبەرلەر شەخسەن ئۆزلىرى كىرىش سۆز يېزىپ بەردى ۋە تەزكىرە كوپىيىلىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى. بۇنىڭ بىلەن تەزكىرىچىلىك خىزمىتى نورمال تەرەققىي قىلدى ۋە ئوخشاشلۇق ئېلىگىزلىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر دەرىجىلىك تەزكىرىچى خادىملارنىڭ ھەممىسى ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ، خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىپ، ۋەزىپىلەرنى تولۇق ئورۇندىدى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» ۋە «بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزگۈچى خادىملار قۇمۇل ۋىلايىتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپخانلارغا بېرىپ نەچچە مىڭلىغان ئارخىپنى كۆرۈپ چىقتى. يەنە لەنجۇ، شىئەن، كۆكخوت، نەنجىڭ، بېيجىڭ، شاڭخەي قاتارلىق جايلاردىكى كۈتۈپخانا، ئارخىپخانا، مۇزېيلارغا بېرىپ، 10 مىليون خەتلىك ماتېرىيال توپلاپ تەزكىرە كىتابىنىڭ دەسلەپكى ئورگانىنى تۈزۈپ چىقتى، ماتېرىيالدىن تارتىپ قۇرۇلمىغىچە، ھەتتا تىل يېزىق، تىنىش بەلگىلىرىگىچە باھالاپ، ئورگاننى 5 قېتىم تۈزىتىپ ئاندىن نەشرگە بەردى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» 750 مىڭ خەتلىك، «بارىكۆل ناھىيىسى تەزكىرىسى» 1 مىليون 200 مىڭ خەتلىك تەزكىرىلەردۇر.

ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، «سۆيۈملۈك يۇرت - قۇمۇل»، «تەڭرىتاغدىكى تۇنجى شەھەر - قۇمۇل»، «ئەڭ گۈزەل جاي يەنىلا بىزنىڭ شىنجاڭ. قۇمۇل شەھىرى تۇمى» قاتارلىق زور بىر تۈركۈم يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تارىخىي كىتابلار تۈزۈپ چىقىلدى ھەمدە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»، «بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى تەزكىرىسى» مەملىكەتلىك تەزكىرە كىتابلىرىنى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك ۋە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئۇيغۇرچىسى، «سۆيۈملۈك يۇرت - قۇمۇل» دېگەن كىتابلار ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرىنى باھالاشتا 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. قۇمۇل ۋىلايەتلىك تارىخ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى جىڭ چىڭجيا، بارىكۆل ناھىيىلىك تارىخ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى **جاڭ جىيەنگو**، قۇمۇل شەھەرلىك تارىخ تەزكىرە ئىشخانىلىرى ئاپتونوم رايون بويىچە تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس ۋە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. يۇقىرىقى نەتىجىلەر ئەلۋەتتە ئاسانلىقچە قولغا كەلمىدى. قۇمۇل ۋىلايىتى كىچىك ۋىلايەت، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى بارىكۆل ۋە ئاراتۇرۇكتىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە مەملىكەت دەرىجىلىك نامرات ناھىيە بولۇپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك زېھنى كۈچىنى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشكە قارىتىۋاتقان مەزگىلدىمۇ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە يەنىلا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ قوللىشى ئاستىدا ۋىلايەت، ناھىيە (شەھەر) ۋە ئۇلارغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئىدارە - ئورگانلارنىڭ تارىخ تەزكىرە تۈزۈش تارماقلىرى ۋە ۋاقىتلىق ئاپپاراتلىرىدىن 50 نەچچىسى تەسىس قىلىندى ۋە مەلۇم يېزىقچىلىق ئىقتىدارغا ئىگە 200 دىن كۆپرەك خادىم بۇ خىزمەتكە ئاجرىتىلدى. بۇ ئارقىلىق ھەر دەرىجىلىك تەزكىرە ۋە كەسىپلەر تەزكىرىلىرىنى تۈزۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. تەزكىرىچىلىك ئاساسىي بىلىملىرىنى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىشتىن تارتىپ ھەرخىل مۇھاكىمە

«ئاراتۈرۈك ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ دەسلەپكى ئورنىگىنالى يېزىلىپ چىققاندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى ئىككى ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى خادىملارنى ئاراتۈرۈك ناھىيىسىگە بېرىپ باھالاشقا ئۇيۇشتۇردى. 2 - ئورنىگىنالى يېزىپ چىقىلغاندىن كېيىن ئاپتونوم رايوننىڭ پىكرىنى ئېلىشقا ئەۋەتىلدى. 3 - ئورنىگىنالى چىققاندىن كېيىن ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى ۋىلايەتكە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى كەسىپلەر تەزكىرىسى مۇھەررىرلىرىنى يىغىپ باھالاش يىغىنى ئاچتى ۋە ئاراتۈرۈك ناھىيىسى تەزكىرىسىنى تۈزگۈچى خادىملارنى سانجى، شىخەنزە، ئۈرۈمچى ناھىيىسى قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ پىكرىنى ئېلىشقا ئەۋەتتى. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئاندىن بۇ تەزكىرىنى ياخشىلاپ مۇكەممەللەشتۈردى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەزكىرە كىتابلىرىنى تۈزۈش جەريانىدا، خېلى كۆپ ساندىكى تەھرىرلەر بىرەر ۋەقە، بىرەر سان - سېپىر ئۈستىدە قايتا - قايتا بىرنەچچە قېتىم دەلىللەش ئېلىپ بېرىپ ئاندىن ئەمەلىيلەشتۈردى. خېلى كۆپ ساندىكى تەھرىرلەر ھېيت - بايرام ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرىنى قۇربان قىلىپ، ئۇزۇن مەزگىل سىمپنا قوشۇپ ئىشلىدى. بەزى تەھرىرلەر كېسەل بولسىمۇ، كاماندىروپكىغا چىقتى ۋە يېزىش ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. ھەددىدىن ئارتۇق چارچاپ كەتكەنلىكتىن ھۇشدىن كېتىپ، دوختۇرخانىدا يېتىپمۇ قالدى. ئۇلار مۇشۇنداق ئىشلىگەنلىكتىن مول نەتىجىلەر قولغا كەلدى.

بىز مەسىلىگە بىرنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشى بويىچە قارىغىنىمىزدا، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە ساقلانغان يېتەرسىزلىكلەرمۇ ئاز ئەمەس، مۇھىملىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. بىرىنچى، تەجرىبە كەمچىل، ئايرىم تەزكىرە كىتابلىرى بولۇپمۇ كەسپىي تەزكىرە كىتابلىرىدا پەقەت شۇ كەسپنىڭ مەزمۇنىلا يېزىلىپ، شۇ كەسپنىڭ باشقا كەسپلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر مەزمۇنلارنى يېزىشقا سەل قارالغان. بۇنىڭ بىلەن بەزى كەسپلەر

تەزكىرىلىرىنىڭ باب - پاراگرافلىرى ئاددىي، مەزمۇنى كەمتۈك بولۇپ قالغان، خېلى مۇھىم مەزمۇنلار چۈشۈپ قالغان. ئىككىنچى، خېلى كۆپ كەسىپلەر تەزكىرىلىرىنىڭ ئورنىگىنالى خىراجەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراش، رەھبەرلىكنىڭ تونۇشنىڭ بوشىشىپ قېلىشى سەۋەبىدىن ئورنىگىنالى بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىنمۇ بۈگۈنكى كۈنگىچە كۆپەيتىپ بېسىلمىدى. بەزى تەزكىرە كىتابلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئىشلەش توختاپ قالدى ۋە تاشلىنىپ قالدى. ئۈچىنچى، تەزكىرە كىتابىنى پۈتكۈزۈشكە ئالدىراپ، سۈپىتىگە سەل قارالغانلىقتىن، بەزى ماتېرىياللار يېتەرلىك دەرىجىدە توغرا بولماي قالغان. تەزكىرە كىتابلىرىدا بەزى مەزمۇنلاردىكى ۋەقەلەر ئۆزئارا زىت بولۇپ قېلىش ئەھۋالى كۆرۈلدى. مەسىلەن: ئالدىدا نەشر قىلىنغان ناھىيە تەزكىرىلىرىدىكى بەزى ۋەقە، شەخسلەر، ۋاقىت، ئورۇنلار كېيىن نەشر قىلىنغان چوڭ ئىشلار خاتىرىلىرىدىكى شۇ ۋەقەنىڭ كونكرېت جەريانى، شەخسلەر قاتارلىقلار بىلەن ئوخشاش بولماي قالغان. بۇنداق بولۇشى تەزكىرە تۈزگۈچى خادىملارنىڭ ئالمىشىشىدىن بولغان. تۆتىنچىدىن، بىر قىسىم يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە مەخسۇس ئەسەرلەر (كىتابلار) بىلەن تارىخ - تەزكىرە كىتابلىرىنى تۈزۈشتە ئۆزئارا كۆچۈرۈپ ئېلىنغانلىقتىن، بەزى مەزمۇنلار تەكرارلىنىپ كەتكەن. بەشىنچىدىن، بەزى تەھرىرلەر ئۆزلىرىگە باشقىچە پىكىرلەرنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، شۇ جاي ياكى تارماق رەھبەرلىكنىڭ خىزمىتىدىكى نەتىجىلىرىنى خېلى كونكرېت ۋە تەپسىلىي يازغان، سەۋەنلىكلىرىنى قىسقا يازغان، ھەتتا يازمىغان. بۇنىڭ بىلەن بەزى تەزكىرە كىتابلىرىنىڭ بۇندىن كېيىنكى ئەلنى ئىدارە قىلىش، خەلقنى تەربىيەلەش، تارىخنى ساقلاش رولىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشىغا تەسىر يەتكەن.

ئېلىمىزدا ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلەرنى مۇستەھكەملەپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ ئايلىنىش ۋە تەرەققىيات مېخانىزمىنى داۋاملىق ياخشىلاپ، تارىخىي تەجرىبىلەرنى تېخىمۇ توغرا ۋە

تەھرىرلەر سىياسىي ساپاسى ۋە كەسپىي ئىقتىدارىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈپلا قالماستىن، يەنە دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسىنى، تەزكىرە تۈزۈشكە دائىر ئاساسىي بىلىملەرنى سىستېمىلىق ئۆگىنىشى، قېرىنداش تارماقلارنىڭ ياخشى تەجرىبىلىرىنى ئەينەك قىلىش لازىم، يەنە ئېلىمىزنىڭ ۋە دۆلىتىمىزنىڭ تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىلىملەرنى، تارىخىي كىتابلارنى ئۆگىنىپ، ئۆزىمىزنىڭ كۆزىتىش، ئانالىز قىلىش، ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىمىز، يېزىش ماھارىتىمىز ۋە يېزىق - ئىملا سەۋىيىمىزنى داۋاملىق ئۆستۈرۈشىمىز لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تەزكىرە كىتابى ئۆز ئىچىگە ئالدىغان ھەرقايسى كەسپلەرنى ئۆگىنىپ، كەسپىي خىزمەتنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەۋېلىشىمىز بولۇپمۇ قاراتىلىقى بولغان ھالدا خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە نۆۋەتتىكى ۋەزىپىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئۆگىنىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەزكىرىچىلىك ۋەزىپىلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئورۇندىلىشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشىمىز لازىم. بەشىنچىدىن، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ مەركىزىي خىزمىتى ۋە نۇقتىلىق خىزمىتىگە زىچ ماسلىشىش لازىم. تاپشۇرغان ۋەزىپىلەرنى پائال ئورۇندىغاندىن سىرت يەنە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى ماتېرىياللىرىنى تەھرىرلەش خىزمىتى قاتارلىقلارنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئورۇنداپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز جايىمىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلىتىشىمىز لازىم.

قۇمۇلنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتى ئاپتونوم رايونىنىڭ كۆپ قېتىم ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. بۇندىن كېيىن بۇ خىل ئېسىل ئەنئەنىنى داۋاملىق ساقلاپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ قۇمۇلنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنىڭ تەجرىبىلىرىنى پۈتۈن شىنجاڭدىكى قېرىنداش ئورۇنلارنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە بىر قىممەتلىك ئابىدە قىلىپ تىكلەپ چىقىشقا پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن تىرىشىمىز.

تەھرىرلىگۈچى: غ. ھ. نىيازى

ۋاقتىدا يەكۈنلەش جەريانىدا تەزكىرە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىماقتا. شۇڭا تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە تۆۋەندىكى بىرنەچچە تۈرلۈك خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايمەن:

بىرىنچى، تەزكىرە تۈزۈش ئاپپاراتلىرىنى چوقۇم داۋاملىق ياخشىلاش كېرەك. يەنى تەھرىرلەرنى مۇقىملاشتۇرۇپ، مۇھەررىرلەرنى ئۆز ۋاقتىدا سەپلەپ، زۆرۈر بولغان خىراجەتلەرگە كاپالەتلىك قىلىش لازىم. تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسى چۈشكەندىلا، ئاندىن خادىملارنى ئالدىراپ يۆتكەپ كېلىش، باسقۇچلۇق ۋەزىپە ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن خادىملارنى تارقىتىۋېتىشكە ھادىسىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قاتتىق ساقلىنىش كېرەك.

ئىككىنچىدىن، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش لازىم. تەزكىرە تۈزۈش ۋاقتىدا ھەددىدىن ئارتۇق ئالدىراش، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا ئىش قىلمايدىغان ھالەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. چوڭ ئىشلار، مۇھىم شەخسلەرنىڭ ئىش ئىزلىرى، مەركىزىي خىزمەت، يېڭى شەيئىلەر، ئىلغارلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى داۋاملىق خاتىرىلەپ مېڭىپ، كېيىنكى تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىگە 1 - قول ماتېرىيالنى توپلاپ مېڭىش لازىم. بۇنداق قىلغاندا تەزكىرە يازغان ۋاقىتتا ئارخىپ ۋە ماتېرىياللارنى كۆرۈشتىن كېلىپ چىقىدىغان قىيىنچىلىقلارنى ئازايتقىلى ۋە ۋاقىت جەھەتتە ئۇتقىلى ھەم ئالدىراپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ تەلپىگە ئاساسەن، بىرقەدەر ئۇزۇن مەزگىللىك، ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزۈشنىڭ تەپسىلاتى، مەزمۇنى، دائىرىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، نەشر قىلىنىپ بولغان تەزكىرە كىتابلىرىدا چۈشۈپ قالغان مەزمۇنلارنى كېيىنكى تەزكىرە كىتابلىرىدا تولۇقلاشقا دائىر چارە - تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقىپ، كېيىنكى تەزكىرە كىتابلىرىنى يېزىش خىزمىتىنى پىلانلىق، مەقسەتلىك ئېلىپ بېرىش لازىم. تۆتىنچىدىن،

تۆھپە - ئەجىرنىڭ مەھسۇلى

— تەزكىرىچى تاھىر تاشبايوف توغرىسىدا

مەدەنىيەت مۇقاتاي

كومىتېتنىڭ زىيالىي ياشلار ئىشخانىسىغا مەسئۇل بولغان. 1980-يىلى 4-ئايدا تارباغاتاي ۋىلايەتلىك پارتىيە مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئالماشقان. شۇنىڭ بىلەن تاھىر تاشبايوف ئازادلىقتىن كېيىنكى بىر ئەۋلاد جۇڭگو زىيالىيلىرى بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ، پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3-ئومۇمىي يىغىنى روھىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزىنىڭ يېڭى ھاياتىنى باشلايدۇ. 1981-يىلى شۇ ئار پارتىيە مەكتىپىدە بىلىم ئاشۇرۇپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ كۆپ تىللىق ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئۇيغۇرچە دەرسلىك يوق ئەھۋالدا ماركسىزىملىق پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد، جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخى، تەرجىمە ئىلمى ۋە ئەخلاق دەرسى قاتارلىقلارنى ئۆزى تەرجىمە قىلىپ، دەرسلىك تۈزۈپ ئۆتىدۇ. قازاقچە دەرسلىكلەرنىمۇ تۈزىدۇ. ئۇ، بۇ جەرياندا قوشۇمچە پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ. ئىككى قېتىم ئىلغار پارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالاندى. تاھىر تاشبايوفنىڭ ھەر تەرەپلىمە قىبلىسى ۋە كۆپ تىللىق ئالاھىدىلىكىنى بايقىغان تەشكىل 1985-يىلى 12-ئايدا ئۇنى يېڭىدىن قۇرۇلغان تارباغاتاي ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇھەررىرلىكىگە تەيىنلەيدۇ. ئۇ، شۇندىن تارتىپ ھازىرغىچە مۇشۇ ئىشخانىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقى ۋە مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلمەكتە. بۇ جەرياندا ئۇ 3-قېتىم ئىلغار خىزمەتچى، 3-قېتىم مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالاندى. 1997-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەرىپىدىن «ئىلغار خىزمەتچى» بولۇپ

1994-يىلى مەن چۆچەك شەھىرىدە تەزكىرىچىلىك خىزمىتى بىلەن ئۇن - تىنىسىز شۇغۇللىنىۋاتقان تاھىر تاشبايوف بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. تارىختا شىنجاڭدىن چىققان مەشھۇر ئالىم ۋە ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى — ئۇلارنىڭ كۆپ تىللىق خۇسۇسىيىتىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ تىلدا سۆزلىشەلەيتتى ۋە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنالايتتى. شىنجاڭ ھازىرقى زامان مەتبۇئات ئىشلىرىنىڭ مەھسۇلى — چۆچەكتە 1925-يىلى نەشر قىلىنغان «بىزنىڭ تاۋۇش» (ھەيتىلىك) گېزىتىمۇ ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار، قىرغىز تىللىرىدا يەنى ئاپتور قايسى تىلدا يازسا، شۇ تىلدا بېسىلاتتى. تاھىر تاشبايوفمۇ ئۆزىدە كۆپ تىللىق خۇسۇسىيەتنى ھازىرلىغان قىبلىيەتلىك تەزكىرىچى. تاھىر تاشبايوف 1952-يىلى كۈزدە دۆربىلجىن ناھىيىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، 1969-يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى تاماملاپ 1972-يىلى 4-ئايغىچە شۇ ناھىيىدىكى قىزىلتۇ گۇڭشېسىدا قايتا تەربىيە ئالغان. 1971-يىلى 3-ئايدا شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن ھەم قىزىلتۇ گۇڭشې تۈرگۈن چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. 1972-يىلى 4-ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ خەنزۇ تىلى كەسپىگە ئوقۇشقا كىرگەن، 1975-يىلى 8-ئايدا ئوقۇشنى تاماملاپ، دۆربىلجىن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي

شاھەرلەردىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى يىغىشقا ئەۋەتىلگەن 4 كىشى قاتارىدا شىئەن، بېيجىڭ، لەنجۇ، چۇڭچىڭ، چىخۇاۋ، نەنجىڭ . . . قاتارلىق شاھەرلەردە ئارخىپلاردىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا، تارباغاتاي تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مول ماتېرىيال يىغىپ نەتىجىلىك قايتتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئالتاي، كۈيتۇڭ، غۇلجا، ئۈرۈمچى، تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق شاھەرلەرنى ئارىلاپ، بۇرۇن تارباغاتايدا تۇرغان، خىزمەت ئۆتكەن، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھوقۇق تۇتقان پېشقەدەم كىشىلەر بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ۋە تارباغاتاي تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنى يىغدى. جاپالىق ئىزدىنىش نەتىجىسىدە 4 - 5 يىل ئىچىدىلا «تارباغاتايدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار»، «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ماتېرىياللىرى» قاتارلىق مۇھىم ماقالىلەرنى قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئېلان قىلىپ خەلقنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. تاھىر تاشبايوف شۇ ئالدىراشچىلىق ئىچىدىمۇ ئۆزى قىزىققان نۇقتىلارنى ۋاقىت چىقىرىپ يېزىشنى، نەتىق قىلىشنى ئۈنۈپ قالىدى. مەسىلەن، «سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك بىلەن تاۋار ئىگىلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى» سەرلەۋمىلىك ماقالىسى ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلىندى، خەنزۇچە «تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئىگىلىكىگە دائىر ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلدى.

تاھىر تاشبايوف تارباغاتايدا ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ھاياتى، ئىش - ئىزلىرى توغرىلىق ھارماي ئىزدەندى. ئالايلىق، «تاۋارىخ خەمسەئى شەرقى» نىڭ ئاپتورى قۇربان ئەلى خالىدىنىڭ تەرجىمىھالىسى، ئەسەرلىرى بىلەن گۈلەندەم مەكتىپىنىڭ تارىخىنى «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» (ئۇيغۇرچە) دە، «تارباغاتاي تەزكىرىسى» (قازاقچە) دە تونۇشتۇردى. «ئەخمەتجان قاسىمنىڭ چۆچەكتىكى قىسمەن پائالىيەتلىرى»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ غەمگۈزارى — ئەخمەتجان قاسىمى»، «ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تارباغاتاي ۋالىيلىرىغا يازغان

باھالىنىپ تەقدىرلەندى.

— تاھىر تىرىك كىتاب، بىلىمەيدىغىنى ئاز، كەسپكە پۇختا، خىزمەتتە ئەستايىدىل، - دەيدۇ كەسپداشلىرى. تاھىر تاشبايوفنىڭ بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتىنىڭ يۇقىرلىقى، ئاقكۆڭۈل ۋە مەجەزىدىكى ئوچۇق - يورۇقلۇق مېنىمۇ قاتتىق تەسىرلەندۈردى.

تۆۋەن بۈگۈن — بۈگۈن ئۈچۈن، بۈگۈن — ئەتە ئۈچۈن تارىخ. ئالدىنقى تارىخلاردىن سۆز ئاچمىساقمۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن بۇيانقى يېرىم ئەسىرمۇ ھازىر ئۇتۇلماس تەزكىرىگە ئايلاندى.

تاھىر تاشبايوف 1985 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىغا ئالمىشىپ كەلگەندە، ئۇنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تارباغاتايدىكى تارىخى ئارخىپىنى رەتلەش قاتارلىق جاپالىق ھەم شەرەپلىك خىزمەت كۈتۈپ تۇرغانىدى. ئەزەلدىن تىرىشچان تاھىر تاشبايوف بۇ ئىشقا تېزلا كىرىشىپ كەتتى. ئىلگىرى - ئاخىر 3 قېتىم تۇتۇش قىلىنغان بولسىمۇ، تۈرلۈك سەۋەپلەر بىلەن داۋاملاشماي قالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئارخىپىنى يىغىش، رەتلەش، رەتكە تۇرغۇزۇش خىزمىتىنى ئۆزى قول تىقىپ ئىشلەپ، 3500 جىلد ماتېرىيال (14 مىڭ 535 بەت) يىغدى. ئۇزاق يىل كۆڭۈل بۆلۈنمەي چاشقانلارنىڭ «ساياھەت باغچىسى» غا ئايلىنىپ، چاڭ - توزان باسقان ئارخىپلارنى ئەتىگەندىن كەچكىچە ئاڭتۇرۇش، رەتلەش، تۈرگە ئايرىش ئوڭايغا چۈشمىدى. بۇ جەرياندا ئۇ يەنە قوشۇمچە «تارباغاتايدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار» نى رەتلەپ يېزىشقا مەسئۇل بولدى. بۇ ماقالە خەنزۇ تىلىدا كۆپچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇرۇن قەغەز كەمچىل بولۇش سەۋەبىدىن ئارخىپلارنىڭ تېشىنى قاپلىغان «خەلق ئاۋازى» گېزىتى (1945 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ئورتاق تىلدا چىققان گېزىت) نى سۇغا سېلىپ يىلىمدىن ئاچرىتىپ، رەتلەپ تەتقىقاتچىلارنى «خەلق ئاۋازى» گېزىتى بىلەن ئەمىنلىدى.

ئۇ 1990 - يىلى شۇ ئار ئارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى

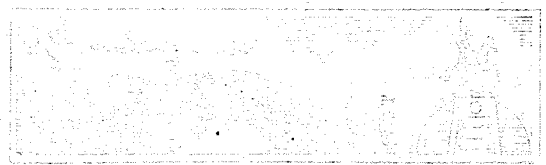
خېتى» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. يەنە باشباي، مۇرات رەمىزى . . . قاتارلىق مەشھۇر شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇردى (بۇلار 3 خىل يېزىقتا ئېلان قىلىندى). دۇۋبېك شالغىنبايىفنىڭ ئۆمۈر تارىخىنى خەنزۇچە تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. تاھىر تاشبايىف تارباغاتايدىكى چوڭ ۋەقەلەر ئۈستىدە ئىزدىنىپ «تارباغاتاينىڭ قىسقىچە ئەھۋالى»، «تارباغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى»، «تارباغاتاينىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى مەتبۇئات ئىشلىرى توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلەرنى يېزىپ، ئۇيغۇرچە، قازاقچە، خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلدى، بىر ماقالىسى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەرىپىدىن 2 - دەرىجىلىك ئىلمىي ماقالە بولۇپ باھالىنىپ مۇكاپاتلاندى. «تارباغاتاي مائارىپىنىڭ 40 يىلى» نى ئۇيغۇرچە، قازاقچە مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلدى.

ئۇ يۇقىرىقىدەك يېزىش، ئىزدىنىش ئارقىلىق خەلقنىڭ ھەقىقىي تارىخقا بولغان چۈشەنچىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئەجدادلار ئىزىدىن ئۆچمەس سەھىپىلەرنى قالدۇردى. «تارباغاتاي ۋىلايىتى تەزكىرىسى» (خەنزۇچە خەت ھېسابىدا 1 مىليون 580 مىڭ خەت)، «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تارباغاتايدىكى تارىخىي ماتېرىياللىرى»، «تارباغاتاي تارىخ - تەزكىرە خەۋەرلىرى»، «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار»، «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يەر ئاستى ھەرىكىتى ۋە قوراللىق كۈرەش» . . . قاتارلىق ماقالىلەرنى ئۆزى بىۋاسىتە تەھرىرلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن «جۇڭگودىكى تۈركىستان سىياسىتى»، «ئالاش پارتىيىسى ۋە

ئالاشلار» قاتارلىق ماقالىلەرنى تۈركچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. دۇۋبېك شالغىنبايىفنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە يازغان «ئىنقىلاب، مىللىي مەدەنىيەت ۋە مائارىپ مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلۇغ مەقسەتلىرى» سەرلەۋھىلىك زور ھەجىملىك سىياسىي ماقالىسىنى ئۇيغۇرتىلىدىن قازاق تىلىغا تەرجىمە قىلدى (1990 - يىلى «ئالقاپ» نىڭ 10 - سانىدا ئېلان قىلىندى). تاھىر تاشبايىف ھازىر «تارباغاتاي ۋىلايىتى تەزكىرىسى» نىڭ قازاقچىسىنى نەشرگە تەييارلاش خىزمىتىگە تەشكىلاتچىلىق قىلىۋاتىدۇ. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرىچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ، ئاپتونوم رايونلۇق تاتار مەدەنىيىتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، چۆچەك شەھەرلىك تاتار مەدەنىيىتى ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى.

مەن تاھىر تاشبايىف بىلەن ئۇچراشقاندا: — ئەمدىكى پىلاننىڭز قانداق؟ - دەپ سورىغىنىمدا، ئۇ: — چۆچەكتىكى مەھمۇت قەشقەرى نامىدىكى مەكتەپنىڭ ئىز - دېرىكى، تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتىمەن. ئاخىرلاشمىغان يەنە بىر تەتقىقاتم — ئېمىل بويىدىكى ئىككى قەدىمكى شەھەر - دېدى. ھەر قانداق نەتىجە، تۆھپە ۋە شان - شەرەپ - ئىزچىل تۈردە ئۆگىنىشنىڭ، توختاۋسىز ئىزدىنىشنىڭ، ھارماي - تالماي، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تىرى - ئەجىر سىڭدۈرۈشنىڭ مەھسۇلىكەن - دېدىم ئۆز - ئۆزۈمگە پىچىرلاپ. مەن: مانا مۇشۇنداق تەتقىقاتچىلارنىڭ سېپى كۆپىيىپ، مىللىي روھنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، خەلقنى دەۋر بىلەن ماس قەدەمدە يۈكسىلىشكە ئىلھاملاندۇرسا، قانداق ياخشى بولاتتى - ھە! - دەپ ئويلىدىم.

تەھرىرلىگۈچى: غ. ھ. نىيازى

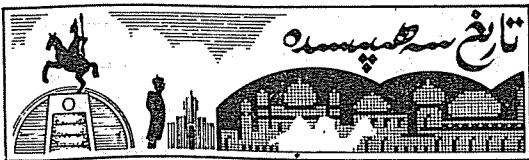
ھۇنار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە نەزەر

مەخمۇت نىزامى

تىلنىڭ خەنزۇ تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا ئانچە سۆز بولمىدى. قەدىمدە قويۇق ئالاقە جەريانىدا، خەنزۇ تىلى باشقا تىللارغا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىللە، باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىمۇ خەنزۇ تىلىغا مەلۇم دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەنىدى. بىز بۇ تەسىرنى قەدىمكى خەنزۇچە ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەردىن كۆرۈۋالالايمىز. بىز بۇ ئەدەبىي ئەسەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەرنى ئوقۇغاندا، باشقا مىللەتلەر تىلىدىن قوبۇل قىلىنىپ قوللىنىلغان خېلى كۆپ سۆز - ئىبارىنى ئۇچرىتىمىز. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز - ئىبارىلەرگە نەزەر ئاغدۇرغان بولسىمۇ، ئۇلارنى خەنزۇچە قەدىمكى يادىكارلىقلاردا ساقلىنىپ قالغان پالانچى مىللەتنىڭ سۆزلىرى دېيىش ۋە ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تاللاپ چىقىپ كۆرسىتىش بىلەنلا چەكلەندى، ئۇنىڭ مۇھىم تىل ھادىسىسى ئىكەنلىكىگە ئانچە نەزەر ئاغدۇرمىدى. تارىختا خەنزۇلار ئۆزى ئالاقە قىلغان يېقىن - يىراقتىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن بىر قىسىم سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان. بۇ سۆزلەر خەنزۇ تىلىغا سىڭىپ كىرىپ، خەنزۇ تىلى لۇغەت تەركىبىدىن ئورۇن ئالغان ۋە خېلى ئۇزۇن مەزگىل قوللىنىلغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ھازىر قوللىنىلمايدىغان بولسىمۇ، لېكىن بەزىلىرى تارىخ، مەدەنىيەت، ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتلىرىدا يەنىلا ھاياتىي كۈچنى يوقاتقنى يوق. ھۇنلار قەدىمدە شىمالىي سەھرادا ياشىغان

مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بىر بىرىدىن ئۆگىنىش ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئالاقىدە تەبىئىي ھالدا ئالاقە قىلغان ئىككى تەرەپنىڭ تىلى بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بۇنداق ئۇچرىشىش جەريانىدا تىللاردا ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. بۇ ماقالىدە ھازىرقى ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال توغرىسىدا ئەمەس، پەقەت قەدىمكى زاماندىكى تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى جەھەتتىكى مەسىلىلەرنىڭ بىرى بولغان خەنزۇ تىلىغا باشقا مىللەتلەر يەنى قەدىمدە خەنزۇلار بىلەن يېقىن قوشنا بولغان ۋە ئۆزئارا ئالاقىدە بولغان بىر قىسىم مىللەتلەر تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.

قەدىمدە خەنزۇلار بىلەن قوشنا مىللەتلەر ۋە ئارىلىشىپ ياشىغان مىللەتلەر ئۆزئارا قويۇق ئالاقە قىلغان. بۇ جەرياندا ئۇلارنىڭ تىللىرى ئۆزئارا بىر بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئالاقە جەريانىدا تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئىي ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە تەسىرى ئوخشاش دەرىجىدە بولمايدۇ، بىزدە تىل تەتقىقاتىدا بۇرۇن جۇڭگودىكى ئاساسىي ۋە چوڭ مىللەت بولغان خەنزۇ مىللىتى تىلىنىڭ باشقا مىللەتلەر تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىپ، بۇ جەھەتتە خېلى كۆپ نەرسىلەر ئېلان قىلىندى. بۇنداق بولۇشى تەبىئىي، چۈنكى قەدىمدە خەنزۇ تىلىنىڭ قوشنا مىللەتلەر ۋە ئارىلىشىپ ياشىغان مىللەتلەرنىڭ تىلىغا بولغان تەسىرى كۈچلۈك ۋە گەۋدىلىك بولغانىدى. ئەمما تىل تەتقىقاتىدا باشقا مىللەتلەر

بولۇپ، ئۇلار بۇ زېمىندا خېلى ئۇزاق مەزگىل پائالىيەت ئېلىپ بارغان، تارىخ سەھنىسىدە مۇھىم رول ئويناپ، ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ھۇنلار بۈگۈنكى كۈندە بىر ئېتنىك گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس. ئۇلار كېيىنكى چاغدا ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن ئاجىزلاپ پارچىلىنىپ كەتتى ۋە شۇ دەۋردە كۈچلىنىپ تارىخ سەھنىسىدە مۇھىم ئورۇنغا چىققان ئۆزىنىڭ يېقىن قېرىنداشلىرىغا سىڭىپ كەتتى، بىر قىسىملىرى باشقا مىللەتلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتتى، يەنە بىر قىسىملىرى بولسا، غەربكە كۆچۈپ كېتىپ، ئۇ يەردە ياشايدىغان باشقا خەلقلەر بىلەن ئارىلىشىپ، يېڭى ئېتنىك گەۋدىنى بەرپا قىلدى. ھۇنلار شىمالىي سەھرادا ئۆزىنىڭ گەۋدەلىك دەۋرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن، ئەتراپىدىكى قەبىلە ۋە مىللەتلەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا باشلىغان شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەت بىلەن ئالاقىدە بولغان. بۇ جەرياندا ھۇن تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى ئۆز ئارا ئۇچرىشىپ، بىر بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن. خەنزۇ تىلىنىڭ ھۇن تىلىغا قانداق ۋە قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى بىزگە مەلۇم ئەمەس. چۈنكى، ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن ھۇن تىلىدىكى مۇكەممەل يادىكارلىقلار ئۇچرىمايدۇ. شۇڭا بۇ ھەقتە بىر نەرسە دېيىش مۇمكىنچىلىكى يوق، ئەمما ھۇن تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ، قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەردە قوللىنىلغان بىر قىسىم سۆز ئىبارىلەر ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ سۆز ئىبارىلەر ئەينى زاماندا ھۇن تىلىنىڭ خەنزۇ تىلىغا مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بىز قەدىمكى ئەدەبىي ئەسەرلەر، تارىخىي خاتىرىلەر ۋە باشقا يادىكارلىقلارنى ئاختۇرساق، تۆۋەندىكىدەك بىر مۇنچە سۆزلەرنىڭ خەنزۇ تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ، تىل ئەمەلىيىتىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرىمىز. تۆۋەندە قەدىمىدە ھۇن تىلىدىن خەنزۇ تىلىغا قوبۇل قىلىنىپ يازما يادىكارلىقلاردا قوللىنىلغان ۋە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان سۆزلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. «比除» (بېشى) «比疏» (بېشۇ) بۇ ھۇن ئاياللىرى چاچقا تاقايدىغان بېزەك ياكى تارغاق بولۇپ، ئالتۇندىن ياسالدى. تەتقىقاتچىلار زىننىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ سۆز ھۇن تىلىدا «Piso» ① دېيىلىدىغان بولۇپ، خەنزۇ تىلىدا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يۇقىرىقىدەك ئىككى خىل ئېلىنغان. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دەمەككى خەن ۋېدىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىغا ئەۋەتكەن مەكتۇبى نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا، «بىر ياقىلىق ئۆزۈم كىيىدىغان تاۋاز ئەستەرىلىك دۇردۇن تون، بىر ياقىلىق تاۋاز ئەستەرىلىك كەمزۇل ۋە كىمخاپ يەكتەك، بىر دانە تارغاق (ياكى بۇلاپكا، 比除)، بىر زەررىن كەمەر، بىر ئالتۇن سېرى (黄金蛋比)، ئالتۇن توقا»، ئون توپ دۇردۇن، 30 توپ كىمخاپ، 40 توپ قىزىل شايى، 40 توپ كۆك شايى قاتارلىق نەرسىلەرنى كېڭەش بېگى يى، چارچىمەك جىيەن ئارقىلىق تەڭرىقۇتقا ئەۋەتتۇق» ② دېيىلىدۇ. دېمەك خەن ۋېندى ئۆز مەكتۇبىدا بۇ ھۇن سۆزىنى ئىشلەتكەنىدى. 2. «步落稽» (بۇلوجى) بۇ ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ نامى بولۇپ، ئايرىمچە ياشىغان بىر قىسىم ھۇنلار تارىخىي خاتىرىلەردە مۇشۇنداق ئاتالغان. «جۇنامە جىخۇلار تەزكىرىسى» دە «جىخۇلار (稽胡) يەنە بۇلوجىلار (步落稽) دەپ ئاتىلىدۇ» ③ دېيىلىدۇ. بۇ باشقا تارىخ كىتابلىرىدىمۇ قەيت قىلىنىدۇ. دېمەك «稽胡» ئەسلى «步落稽» دېگەن نامنىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى ھېسابلىنىدۇ. «胡» سۆزى ئۇلارنىڭ ھۇنلاردىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. جىخۇلار (بۇلوجىلار) نىڭ نامى دەسلەپتە «ۋېينامە ئېرجۇرۇڭ تەزكىرىسى» دە ئۇچرايدۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «步落坚» دەپ ئېزىلغان. بۇ كىتابتا «بۇلوجىيەن خۇلىرى (步落坚胡) دىن بولغان لىۋ ئارۇ قاتارلىقلار گۇا، سى دېگەن جايلاردا ئويلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار ئېرجۇرۇڭ تەزكىرىسىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قوشۇۋېلىندى» ④ دېيىلىدۇ. دېمەك «步落坚» دېگەن سۆز ئەسلى «步落稽» نىڭ باشقىچە تەرجىمىمە

4. «撑梨孤涂单于» (چېڭلى گۇنچەنيۇ) بۇمۇ ھۇنلار ھۆكۈمدارنىڭ ھۆرمەت نامى. بۇ سۆز «خەننامە» نىڭ «ھۇنلار تەزكىرىسى» دېگەن جىلدىدا قوللىنىلغان. «خەننامە» ھۇنلار تەزكىرىسى دەپ بۇ سۆز ئىشلىتىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭغا چۈشەنچە بېرىلگەن. ئۇنىڭدا «چەنيۇ» «单于» لىۋەنتى (挛鞮) ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئۆز ئېلىدىكىلەر ئۇنى «撑梨孤涂单于» دەپ ئاتايدۇ. ھۇنلار كۆك (ئاسمان) نى «撑梨»، ئوغۇلى «孤涂» دەيدۇ. «单于» دېگەن سۆز «كەڭ» دېگەنلىك بولىدۇ، دېمەك بۇ «كۆكتەك (ئاسماندەك) چەنيۇ» (一天单于) دېگەنلىك بولىدۇ. دېيىلىدۇ. ⑥ بۇنىڭدا ئاپتور سۆزلەرگە ئايرىم-ئايرىم چۈشەنچە بېرىپ، ئاخىرىدا بىر پۈتۈن بىرىكىمنى «كۆكتەك چەنيۇ» دېگەن سۆز بولىدۇ دەپ خۇلاسەلەيدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە «ئوغۇل» دېگەن مەنىدىكى «孤涂» سۆزى چۈشۈپ قالغان. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە بولغاندا، بۇ بىرىكىمنىڭ مەنىسى «كۆكتەك (ياكى تەڭرىدەك) ئوغۇل كەڭ» بولۇشى كېرەك. «单于» نىڭ تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى تېخى ھال بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ تەرجىمە قىلىنمىغاندا، بۇ بىرىكىمنىڭ تەرجىمىسى «كۆكتەك (تەڭرىدەك) ئوغۇل چەنيۇ» بولۇشى كېرەك. بۇ بىرىكىمنىڭ يۇقىرىقى ئىككى خىل تەرجىمىسىگە قارىغىنىمىزدا ئالدىنقىسىدىن بىر نەرسە ئۇقىقلى بولمايدۇ، ئۇ باغلانغان ۋە مەنىقىلىق بىر مەنە بەرمەيدۇ. گەرچە كېيىنكىسىدە سۆزلەر باغلانغان بولسىمۇ، ئىنچىكىلەپ يېڭىر يۈرگۈزسەك، ئۇنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى كۆرىمىز. چۈنكى ھۆكۈمدارنىڭ ھۆرمەت نامى ئالدىغا «ئوغۇل» ياكى «قىز» دېگەن سۆزنى قوشۇپ قويۇش غەلىتە ئىش بولۇپ، بۇ ئەقىلغا سىخمايدۇ. ئەگەر بىز بۇ بىرىكىمنى «تەڭرى (كۆك) ئوغلى چەنيۇ» دەپ ئالساق، بىرىكىمدىكى سۆزلەر راۋان باغلانغان ۋە مۇئەييەن بىر مەنىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا «چەنيۇ» دېگەن سۆز ھۆكۈمدارنىڭ ئىسمى بولۇشى كېرەك، شۇنداق بولغاندا قاتتىك ئۇيغۇن بولىدۇ، لېكىن «چەنيۇ» سۆزى ھۆكۈمدارنىڭ ئىسمى بولماستىن، بەلكى

قىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقى خاتىرىدىن شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئايرىم-ئايرىم ياشىغان ئۇشاق ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ ئورتاق نامى بولمىغان، ئۇلار تۇرىدىغان جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. لىۋ ئارۇ ئۇلارنى بىرلەشتۈرگەن، شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار «بۇلوجى» دەپ ئاتالغانىدى. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بىر قىسىم ھۇنلار» دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «بۆلەك» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك بۇ سۆز ئەسلى «بۆلەك» ياكى «بۆلەكچە» دېگەن سۆز ئىدى. بۇ سۆز دەسلەپتە «ۋېينامە» ئىرجۇرۇڭ تەزكىرىسى» دە «步落坚» دەپ يېزىلغان، «جۇننامە» جىخۇلار تەزكىرىسى» دە بولسا، «步落稽» دەپ يېزىلغان. 3. «单于» (چەنيۇ) ھۇنلار ھۆكۈمدارنىڭ ھۆرمەت نامى. ھۇنلار ئەڭ ئالىي ھۆكۈمراننى مۇشۇنداق ئاتىغان. بۇ سۆز ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمراننىڭ ئىسمى ياكى پادىشاھلىق نامىدىن كېيىن ئېيتىلىدۇ. «خەننامە» دە بۇ سۆزگە چۈشەنچە بېرىلىپ، «单于» دېگەن سۆز «كەڭ» دېگەنلىك بولىدۇ» دېيىلىدۇ. «单于» ھۇنچە سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى قانداق ئىكەنلىكىنى بىلىش بىز ئۈچۈن مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە تەتقىقاتچىلار ئىزدەنگەن، بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز «Zenyu» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەيدۇ؛ بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنى ھۇنگار تىلى (ۋېنگرى تىلى) دىكى «كەڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «Szel» دېگەن سۆزگە تەڭلەشتۈرىدۇ؛ بەزى تەتقىقاتچىلار بولسا، بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «tanka, tanha» بولۇپ، بۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «تەركەن» (terken) دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەيدۇ. ⑤ ھازىرچە بۇ سۆز توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن ۋە كىشىنى قايىل قىلارلىق قاراش ئوتتۇرىغا چىقمىدى. دېمەك بۇ سۆزنىڭ ئەسلى زادى قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى تېخى ھەل بولمىدى.

«tanha» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ تۈركىي تىلىدىكى «تارقان» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، «تۇنيۇقۇق» مەڭگۈ تېشىدا بۇ ئەمەل نامى بار دەپ كۆرسىتىدۇ⑧.

6. «嫡» (دى) بۇ ئالاھىدە ياسالغان ئوقيا ئوقىنىڭ نامى. بۇ سۆز يەنە خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە «呜» دېگەن سۆز بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ 呜嫡 دەپ يېزىلىدۇ. بۇ «ۋىترىلداپ ئۇچىدىغان ئاۋازلىق ئوق» دېگەنلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «تارىخىي خاتىرىلەر: ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «باتۇر ۋىترىلداپ ئۇچىدىغان ئاۋازلىق ئوق: 呜嫡، ياستىنىپ، ئەسكەرلەرگە ئوقيا ئېتىش يوللىرىنى ئۆگەتتى» دېيىلىدۇ⑨. تەتقىقاتچىلار «呜嫡» سۆزىنى ھۇنگار تىلىدىكى «ھۈشتەك»، ئىسقىرت دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «futty» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ⑩. ئېھتىمالم بۇ futty دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنىشى بولسا كېرەك.

7. «童酪» (دۇڭلاۋ) بۇ ھۇنلارنىڭ كۈندۈزلىك ئوزۇقلىرىنىڭ بىرلىك نامى. بۇ سۆزنىڭ يېرىمى ھۇنچە، يېرىمى خەنزۇچە قىلىپ ئېلىنغان سۆز ئىكەنلىكى ئۆزلۈكىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىكى 童 سۆزىلا ھۇنچە بولۇپ، ئاخىزىدىكى 酪 خەنزۇچە سۆز ھېسابلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلار 童 سۆزگە «tong»، «tson»، «zon» دەپ ترانسكرىپت پىسىسىيە بېرىدۇ ۋە ھۇن تىلىدىكى «سۈت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز دەپ كۆرسىتىدۇ⑪. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇنى ھۇنگار تىلىدىكى سۈتتىكى بىلدۈرىدىغان «tej» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ⑫. «تارىخىي خاتىرىلەر: ھۇنلار تەزكىرىسى» دە «جۇڭخاڭ يۇ تەڭرىقۇتقا نەسىھەت قىلىنىپ،...» دەن سۆزلىنىشىدىن ئالغان يېمەكلىكلەر تاشلىۋېتىلدى. دېمەك، بۇ نەرسىلەر ئۆزىمىزنىڭ «童酪» (سۈت - ئېرىمچىكلەرىمىز) دەك لەززەتلىك ئەمەس، دەيدۇ» دېيىلىدۇ. يەن شىگۇ كىتابتا «童» غا ئىزاھ بېرىپ، بۇ «سۈت دېمەكتۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ⑬. دېمەك «童» نىڭ سۈتتىكى بىلدۈرىدىغانلىقىدا گۇمان يوق.

ھۆرمەت ئاتاق نامى، يەنى «پادىشاھ»، «خان» دېگەنگە ئوخشاش سۆز، شۇڭا «تەڭرى ئوغلى چەنيۇ» دەپ ئېلىشىمۇ قاملاشمايدۇ. ئومۇمەن «خەننامە» ئاپتورىنىڭ بۇ بىرىكىمىدىكى «撑梨» سۆزىنى «كۆك»، «ئاسمان» دەپ چۈشەندۈرۈشى توغرا بولغان، بۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «تەڭرى» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇ تىلىدا ئىپادىلىنىشىدۇر، لېكىن ئاپتورىنىڭ «孤涂» سۆزىنى «ئوغۇل» دەپ چۈشەندۈرۈشى توغرا بولمىغان. بۇنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدىغان باشقا كۆنكىرتىراق تارىخىي خاتىرە ۋە تىل پاكىتى يوق. تارىختا جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىرى «天子» (تەڭرىنىڭ ئوغلى) دەپ ئاتالغان. ھۇن ئالىي ھۆكۈمدارلىرى بولسا، ئۆزلىرىنى «天之娇子» (تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلى) دەپ ئاتاشقان. ئاپتور مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە «撑梨» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «تەڭرى» ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلگەن. ئەمما «孤涂» نىڭ مەنىسىنى ئېنىق بىلمىگەن شارائىتتا، ھۇنلارنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى بولغان ئىكەن، ئۇ جەزمەن ئادەت بويىچە «تەڭرىنىڭ ئوغلى» دەپ قاراپ «孤涂» دېگەن سۆزگە «ئوغۇل» دېگەن مەنە بەرگەن. «单于» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئېمە ئىكەنلىكىگە ھازىرچە بىر نەرسە دەپ بولمايدۇ. ھازىر تەتقىقاتچىلار بۇ بىرىكىمدىكى «撑梨» دېگەن سۆزنىڭ «تەڭرى» دېگەن سۆز، «孤涂» دېگەن سۆزنىڭ «قۇت» دېگەن سۆز ئىكەنلىكى توغرىسىدا بىردەك تونۇشقا كەلدى. دېمەك بۇنىڭغا ئاساسەن بۇ بىرىكىمنى «تەڭرىقۇت چەنيۇ» دەپ ئېلىشىمىزغا بولىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «تەڭرى قۇتلىغان چەنيۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. ئەمدىكى مۇھىم مەسىلە «单于» دېگەن سۆز بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ۋە مەنىسى ئېمە ئىكەنلىكى ھەل بولسا، بۇ بىرىكىمنىڭ مەنىسى تولۇق ھەل بولىدۇ.

5. «当户» (داڭخۇ) ئەمەل نامى «تارىخىي خاتىرىلەر: ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، باتۇر تەڭرىقۇت «... ئوڭ، سول چوڭ 当户، ئەسلى... تەسىس قىلغانىدى» دېيىلىدۇ⑦. تەتقىقاتچىلار «当户» قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا

ئەسلى تەلەپپۇزى توغرىسىدا توختالغاندا، بۇ ئەسلى تۈركىي تىللاردىكى «بالچىق» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز بولسا كېرەك، ھۇنلار لايىدىن يىشۇرۇپ ياسىغان ئىدىشلارنى «بالچىق» دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك دەيدۇ ⑩.

11. «孤涂» (گۇتۇ) بۇ سۆز توغرىسىدا يۇقىرىدا توختالدۇق. بۇ ئەسلى «قوت» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

12. «骨都» (گۇدۇ) ۋە «骨都侯» ئالدىنقىسى ئادەتتىكى سۆز، كېيىنكىسى ئەمەل نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى دە ھۇنلاردا تەسىس قىلىنغان ئەمەللەر ئۇستىدە مەلۇمات بېرىلگەندە، «... 骨都侯... سول...» (قۇتبەگ) لەر تەسىس قىلىنغان ئىدى دېيىلىدۇ ⑪.

تەتقىقاتچىلار «骨都» نىڭ ھۇن تىلى، شۇنداقلا قەدىمكى تۈركىي تىللاردىكى «قۇتلۇق» (qutluq) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ ⑫. دېمەك «骨都» سۆزى «قۇتلۇق» دېگەن سۆز، «骨都侯» سۆزى بولسا «قۇتلۇق بەگ» دېگەن سۆز ھېسابلىنىدۇ. «قۇتلۇق بەگ» ئەمەل نامى بولۇپ، قىسقارتىلىپ «قۇتبەگ» دېيىلىدۇ.

13. «骨胡» (گۇخۇ) دەريا نامى. تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر-جاي تەزكىرىسى دېگەن كىتابنىڭ 36 جىلدىدىكى «يەنجۇ ئايمىقى يەنسۇي ناھىيىسى» دېگەن تارماقتا، «گۇخۇ دەرياسى (骨胡川) سۈيچۇ ئايمىقى سۈيىدى ناھىيىسى چېگرىسىدىكى 40 چاقىرىم جايدا خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. گۇلاۋ، ھۈنچە نامى گۇخۇ، خەنزۇچە نامى گەنجۈەن (قۇرۇق دەريا) دەپ ئاتىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ، ھازىر بۇ دەريادا سۇ يوق» دېيىلىدۇ ⑬. يۇقىرىقى مەلۇماتتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئەسلى «قۇرغاق» دېگەن سۆز ئىدى، تەتقىقاتچىلارمۇ «骨胡» نى تەلەپپۇز جەھەتتىن تۈركىي تىللاردىكى «قۇرۇق» سۆزىگە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ ⑭.

14. «贺兰» (خېلەن)، «贺赖» (خېلەي) ۋە «赫连» (خېلەن) — تاغ نامى،

8. «逗落» (دۇلو) بۇ سۆز قەبرىنى كۆرسىتىدۇ «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى دە، «دەينە ئىشلىرىدا ئىچ - تاش قوش تاۋۇت ياسىلىپ، ئىچىگە جەسەت بىلەن بىللە ئالتۇن - كۈمۈش، كىيىم - كېچەكلەر سېلىنىدۇ، قەبرە بېشىغا دەرەخ تىكەيدۇ، قارىلىق كىيىم كىيىمەيدۇ» دېيىلىدۇ. بۇ مەلۇماتقا كىتابتا «جاڭ خۇا» ھۇنلار قەبرىنى «逗落» دەپ ئاتايدۇ، دەيدۇ، «دەپ ئىزاھ بېرىلگەن ⑭. تەتقىقاتچىلار، بۇ سۆز قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «tulak» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، بۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى «تۇپراق بېشىغا چىققاق» دېگەن سۆزدىكى «تۇپراق» سۆزى بىلەن بىر سۆز دەپ كۆرسىتىدۇ ⑮.

9. «遏氏» (ئېجى) بۇ ھۇن تىلىدىكى «ئالچى» (阏氏) دېگەن سۆزنىڭ باشقىچە يېزىلىشى بولۇپ، ۋاڭ چۇڭنىڭ «مىزان» ناملىق ئەسىرىدە مۇشۇنداق يېزىلغان ⑯. «阏氏» گە قاراڭ.

10. «服匿» (فۇنى) بۇ ئىدىشنىڭ نامى بولۇپ، بىر خىل ئاغزى كىچىك، قورسىقى چوڭ ھاراق قاچىسى ياكى يېمەكلىك قاچىسىنى كۆرسىتىدۇ. «خەننامە» سۆزۈ تەرجىمىھالى «دا ئۇشەن خان ئۇنى (سۇۋۇنى كۆرسىتىدۇ) ياقتۇرۇپ قالىدۇ. شۇڭا ئۇنى كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. شۇ تەرىقە ئۈچ يىلدىن كېيىن ۋاقت ئۆتىدۇ ئۇشەن خان ئاغرىپ قالىدۇ، بۇ چاغدا ئۇ سۇۋۇغا ئات، چارۋا مال، «服匿» (شاراپ، قېتىق كوزىسى ياكى كوزىلىكى)، كىگىز ئۆي ھەدىيە قىلىدۇ» دېيىلىدۇ ⑰.

17. يەن شىڭگۇ كىتابتا «服匿» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، مېڭ كاڭدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «服匿» كۆزىغا ئوخشايدىغان ئاغزى كىچىك، قورسىقى چوڭ، تېگى تۆت چاسا ئىدىش بولۇپ شاراپ، قېتىق قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ ⑱. تەتقىقاتچىلار، بۇ سۆز قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «baknak» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. بەزىلەر ئۇنى «paktok» دەپ ترانسكرىپسىيەلەيدۇ. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنىڭ

كېيىنكى چاغدا ئۆزگەرتىلىپ «呼延» قىلىپ يېزىلغانلىقى قەيىت قىلىنىدۇ②6. تەتقىقاتچىلار «呼衍» ياكى «呼延» سۆزىنى ھۇن تىلىدىكى «قۇيان» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ②7.

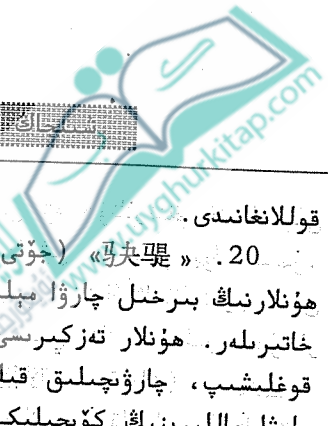
17. «稽粥» (جىيۇ) باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى. باتۇر تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا جىيۇ ھۇنلار تەڭرىقۇتى بولىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «... باتۇر تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتتى. ئوغلى (稽粥) تەختكە ئولتۇرىدۇ ۋە ئاغا تەڭرىقۇت دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلىدۇ②8. بەزى تەتقىقاتچىلار «稽粥» دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «kitus» ياكى «kaiduc» دەپ قارايدۇ. بەزىلەر بولسا، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى «قايقۇ» ياكى «كئوك» دەپ قارايدۇ، لېكىن تەتقىقاتچى خې شىڭلياڭ ئەپەندى بولسا، بۇ سۆزنىڭ ئاھاڭى تۈركىي تىللاردىكى «قىران» سۆزىگە يېقىن كېلىدۇ دەپ قارايدۇ②9.

18. «径路» (جىڭلۇ) بىسلىق قورال نامى. «خەننامە» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «خەن چاڭ جاڭ مېڭلار تەڭرىقۇت (قوغشار تەڭرىقۇت) ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر — ۋۇزۇرلىرى بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ ئۈشۈي دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى دۇڭشەن تېغىغا چىقىپ، ئۇ يەردە ئاق بوز ئاتنى سۈيۈشتى، تەڭرىقۇت (قوغشار تەڭرىقۇت) ئۆز ۋاقتىدا توخىرلار خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدىن ياسىغان شاراب جامىغا شاراب قۇيغۇزۇپ، «径路» (قىتخراق) بىلەن بىلىكىدىن قان چىقىرىپ، شارابقا تېمىتى ۋە نەقىشلىك ئالتۇن قوشۇقتا قان بىلەن شارابنى ئارلاشتۇرۇپ، ئۇنى بىرلىكتە ئىچىپ قەسەمىدا قىلىشتى» دېيىلىدۇ③0. يەن شىڭو «径路» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، يىڭشاۋدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «径路» ھۇنلارنىڭ ئېسىل شەمشىرىدۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ. نېمىس ئالىمى فىرىدرىخ ھىرچ (Friedrich Hirth 1845 — 1927) «ئاتىلا شەجەرىسى» دېگەن ئەسىرىدە «jinglu» دېگەن سۆزنىڭ تۈركىي تىللاردىن بولغان

ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق نامى ۋە ھۇنلارنىڭ فامىلىسى بولۇپ، بۇلارنىڭ يېزىلىشى ھەرخىل بولسىمۇ، لېكىن ھۇن تىلىدىكى بىر سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە «呼衍氏» (قۇيان)، «兰氏» (لان) ئۇرۇغلىرى، بۇلاردىن قالسا «须卜氏» (شۈيبۇ) ئۇرۇقى بار، بۇ ئۈچ ئۇرۇق ئۇلار (ھۇنلار) نىڭ ئالىي مەرتىۋىلىك ئۇرۇقلىرى ھېسابلىنىدۇ» دېيىلىدۇ③1. بۇنىڭدىكى «兰氏» (لان ئۇرۇقى) دېگەن سۆز ئەسلى «贺兰氏» دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغان شەكلى ھېسابلىنىدۇ. «贺兰» ئەسلى تاغنىڭ نامى بولۇپ، ئورنى يىنىشەن تېغى (چۇغاي تېغى) نىڭ شىمالىدا بولۇپ، بۇ جايدا ياشىغان ھۇنلار مۇشۇ تاغ نامى بىلەن «贺兰部» (خېلەن قەبىلىسى) دەپ ئاتالغان، ھۇنلار ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەزىرلىرى كۆپىنچە بۇلارنىڭ ئىچىدىن چىققانلىقى ئۈچۈن، بۇ بىر قىسىم ھۇنلار جەمئىيەتتە ھۆرمەتلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان ۋە «贺兰氏» ياكى «贺兰种» (خېلەن ئۇرۇقى) دەپ ئاتالغان ھەمدە بۇلاردىن چىققان داڭلىق زاتلارغا بۇ سۆز فامىلىسى قىلىنغان ئىدى. تەتقىقاتچىلار «贺兰» دېگەن سۆز ئەسلى ھۇن تىلىدىكى «قۇلان» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ③2. دېمەك «贺兰» دېگەن سۆز «قۇلان» دېگەنلىك بولىدۇ.

15. «胡» (خۇ) ھۇنلارنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى بولۇپ، ھۇن تىلىدىكى «كۈن» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ. تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكى «匈奴» دېگەن تارماقتىن كۆرۈڭ.

16. «呼衍» (خۇيەن)، «呼延» ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق نامى. «呼衍氏» (خۇيەن ئۇرۇقى) ھۇنلارنىڭ ئالىي مەرتىۋىلىك ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرى، بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن. بۇ مەلۇماتنى يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتكەندىق «呼延» بولسا «呼衍» نىڭ باشقىچە يېزىلىشى ھېسابلىنىدۇ. «خەننامە» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، ھۇنلارنىڭ تۆت ئۇرۇقى ئىچىدىكى «呼衍» ئۇرۇقى نامىنىڭ

قوللانغانىدى.

20. «**可野**» (جۆتى) ھاياتنامى نامى يەنى ھۇنلارنىڭ بىرخىل چارۋا مېلىنىڭ نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «ئۇلار ئوتلاق قوغلىشىپ، چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. چارۋا ماللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، ئالاھىدە چارۋا ماللىرىدىن تۆگە، ئېشەك، قېچىر، ئېشەك قېچىر، قۇلان، ئات قېچىرلار بار» دېيىلىدۇ³⁷. شۇ گۇاڭ «جۆتى شىمالىي دىلارنىڭ تۇلپارىدۇر» دەيدۇ. «تۇڭيا» دېگەن كىتابنىڭ «جۆتى» دېگەن تارمىقىدا، «دۇڭبى: بايتالىنى ئېشەككە چاپتۇرسا «جۆتى» تۇغۇلىدۇ، دەيدۇ» دېيىلىدۇ. يەن شىگۇ بۇ سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، جۆتى تۇغۇلۇپ يەتتە كۈن بولغاندا ئانىسىدىن ئۈزۈپ كېتىدۇ» دەيدۇ³⁸. يۇقىرىقىلار. دىن شۇ نەرسىنى بىلىشكە بولىدۇكى، «جۆتى» ھۇنلارنىڭ ئالاھىدە چارۋا ماللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ يىلقا يەنى بايتال بىلەن ئېشەك ئوتتۇرىسىدىن تۆرەلگەن بىرخىل شالغۇت مال ئىدى. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېنىقلىشىچە «جۆتى» دېگەن سۆز ھۇن تىلىدىكى «**kuti**» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىكەن³⁹. بىز بۇنى ھازىر «ئات قېچىر» دەيمىز. ئەينى زاماندا ھۇنلار ئۇنى «كۈتى» دېگەندى.

21. «**可野**» (كېيى) قۇرۇلۇش ياكى ئىستىھكام نامى. «تەيپىڭ شىگۇ يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر. جايلار تەزكىرىلىرى» نى 35 - جىلدىدىكى «دەنجۇ ئايمىقى يۇنيا ناھىيىسى» دېگە تارماقنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا «تاشلاندىق (可野寺) (كېيى ساغرامى) ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى 5 چاقىرىم جايدا، گولاۋنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدا قارىغاندا، بۇ جايدا ليۇساخى ئىستىقامەت قىلغانىدى جىخۇلار (堡) (قورغان) نى (可野) دە ئاتايدۇ. بۇ ساغرامنىڭ تۆت تەرىپى تىك قىيا، پەقە شىمالدىكى بىر يولدىن ئۇ يەرگە بارغىلى بولىدۇ دېيىلىدۇ⁴⁰. تەتقىقاتچىلار «可野» نىڭ قەدىمى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «**koka**» ياكى «**soha**» دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنى قەدىمكى تۈرك تىلىدىن

تەلەپپۇت تىلىدا كىچىك پىچاقنى بىلدۈرىدىغان (قىغراق) سۆزى بىلەن «شەرقىي تۈركىستان» لىقلار تىلى (ئۇيغۇر تىلى) دا چوڭ پىچاقنى بىلدۈرىدىغان «قىغراق» سۆزى بىلەن بىر سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ³¹. خې شىڭلياڭ ئەپەندى بۇ سۆز ئۈستىدە توختالغاندا، «قەدىمكى تۈرك تىلىدا ئېسىل پىچاق (قىلچ) دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇزى «**径路**» غا يېقىن كېلىدۇ» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدۇ³². ئومۇمەن «**径路**» ھۇن تىلىدىكى سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپى بۇنى ئەسلى «قىغراق» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ.

19. «**居次**» (جۇسى) بۇ جىنىس ئوقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە «بۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ۋاڭ جاۋجۇنگە ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئىككى قىز پەرزەنت كۆردى، چوڭى شۇيىقۇز، كىچىكى تانىقۇز (当于居次) دەپ ئاتالدى» دېيىلىدۇ³³. يەن شىگۇ «**居次**» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە، لى چىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «**居次**» دېگەن سۆز ئاياللارنىڭ نامى، خەنزۇ تىلىدىكى «**公主**» (مەلىكە) دېگەن سۆزگە ئوخشايدۇ³⁴ دەپ كۆرسىتىدۇ. بەزىلەر بۇ ئىزاھقا قاراپ «**居次**» نى «مەلىكە» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ. ياپونىيە ئالىمى گۇڭشى داۋسەنلاڭ «**居次**» نى ئەسلى خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان «**公主**» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ³⁵. لېكىن كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار بۇنى ئىنكار قىلىدۇ ۋە «**居次**» دېگەن خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان «**公主**» دېگەن سۆزنىڭ ھۈنچە تەلەپپۇزى ئەمەس، ئەگەر ئۇنداق بولغان بولسا، تارىخچىلار ئۇنى «**居次**» دەپ ئالماستىن، بەلكى بىۋاسىتە ھالدا ئەسلىدىكى سۆز بويىچە «**公主**» دەپ ئالغان بولاتتى، «**居次**» ئەسلى ھۇن تىلىدىكى سۆز بولۇپ، ئۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «قىز» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز دەپ كۆرسىتىدۇ³⁶. ھەممىزگە مەلۇمكى، كېيىنكى چاغدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار «**公主**» دېگەن سۆزنى شۇ چاغدىكى ئاھاڭ تەرجىمىسى ئادىتى بويىچە «قۇنچۇي» دەپ

«قورغان» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز دەپ قارايدۇ④1.

22. «控» (كۆك) پېئىل «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» ۋە «خەنامە» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «خەن ئەسكەرلىرى شياڭ يۇ بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقتىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقى ئۇرۇش تۈپەيلى ھارغانىدى. شۇ سەۋەبتىن باتۇر قۇدرەت تېپىپ، 300 مىڭدىن ئارتۇق ئوقياچى (控弦之士) غا ئىگە بولدى» دېيىلىدۇ④2. يەنە بۇ ئىككى كىتابتىكى خەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتغا يازغان خېتىدە، «... مەرھۇم خان ئاتام قالدۇرۇپ كەتكەن تۈزۈم بويىچە، سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى ئوقىيالىقلار ئېلى (引弓之国) تەڭرىقۇتقا تەۋە بولۇشى، سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى قالپاق - كەمەرلىك خەلقلەر مېنىڭ ئىدارەمدە بولۇشى كېرەك ئىدى» دېيىلىدۇ④3. «控弦之士» دېگەن سۆزدىكى «控» نى تەتقىقاتچىلار (ھۈنچە سۆز دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ مەنىسىنى «引弓之国» دېگەن سۆزدىكى «引» سۆزى ئېنىقلاپ بېرىدۇ. بۇ «تارتىش، كېرىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ ۋە ئوقيا كىرىچىنى تارتىش ۋە كېرىشنى كۆرسىتىدۇ. ئەينى زاماندا ھۇنلارنىڭ قوشۇنى ئاساسلىقى، ئوقيا بىلەن قوراللانغان ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوقياچىلار (控弦之士) دەپ ئاتالغان، ھۇن تەڭرىقۇتلىقى ئوقىيالىقلار ئېلى (引弓之国) دەپ ئاتالغانىدى. تەتقىقاتچىلار «控» نى ھۇنگار تىلىدىكى «ئوقيا كىرىچىنى تارتىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «kinyujt» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ④4.

23. «库锅» (كۈگو) ئىسىم، خۇشپۇراق ماتېرىيال نامى. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر - جايلار تەزكىرىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ 35 - جىلىدىكى «دەنجۇ ئايمىقى - يىچۈەن ناھىيىسى» دېگەن تارماقتا، «كۈگو (库锅川) ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 20 چاقىرىم جايدا بولۇپ، يۈننەن ناھىيىسى چېگرىسىدىن ئۆتۈپ دەنياڭ دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. «تۈجىڭ»، (رەسىملىك يەر -

جايلار تەزكىرىسى) دېگەن كىتابتا، «دەريانىڭ جەنۇبىدا خەنزۇلار، شىمالدا ھۇنلار ياشايدۇ، ھۇنلار بىلەن خەنزۇلار بىرلىكتە دەريادا شياڭ كۆيدۈرىدۇ. ھۇنلار شياڭنى «كۈگو» دەپ ئاتايدۇ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. شۇڭا بۇ دەريا شۇنداق نام ئالغان» دېيىلىدۇ④5. دېمەك «كۈگو» ھۈنچە سۆز بولۇپ، تەتقىقاتچىلار بۇنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «koka» ياكى «kuka» دەپ كۆرسىتىدۇ ھەمدە 735 - يىلى ئورنىتىلغان «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا «قوقى» دا دېگەن سۆز بار، مەنىسى «شياڭ ئىسى» دېگەنلىك بولىدۇ؛ «قەدىمكى تۈرك تىلى لۇغىتى» دە «kusi, kuji» دېگەن سۆزلەر بار، بۇنىڭ مەنىسى «مۇقەددەس شياڭ» دېگەنلىك بولىدۇ؛ ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا «شياڭ» دېگەن سۆز «كۈجە» دېيىلىدۇ؛ «kusi, kuji»، «قوقى» نىڭ ئۆزگەرگەن شەكىللىرى بولسا كېرەك، «قوقى» بىلەن «库锅» نىڭ تەلەپپۇزى يېقىن كېلىدۇ، مەنىسى مۇناسىۋەتلىك، شۇڭا بۇلارنى بىر سۆز دەپ قاراشقا بولىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ④6.

24. «库利» (كۈلى) I. ئىسىم، «يۈەنخې يىللىرىدا تۈزۈلگەن ۋىلايەت - ناھىيىلەر تەزكىرىلىرى» نىڭ 4 - جىلىدىكى «دەنجۇ ئايمىقى يۈننەن ناھىيىسى» تارمىقىدا، «كۈلى تۈزلەڭلىكى (库利川) ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا، بۇرۇن بۇ جايدا بىر قۇل قاراچى تۇرغانىكەن. جىپىلار قۇلىنى «库利» دەپ ئاتايدۇ، شۇڭا بۇ جاي شۇنداق ئاتالغانىكەن» دېيىلىدۇ④7. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر - جايلار تەزكىرىلىرى» دىمۇ يۇقىرىقى سۆزلەر بار. دېمەك «库利» دېگەن سۆز «قۇل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ تەلەپپۇزىمۇ «قۇل» دېگەن سۆزگە ناھايىتى يېقىن، شۇڭا تەتقىقاتچىلار «库利» دېگەن سۆزنى تۈركىي تىللاردىكى «قۇل» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز، «库利» سۆزى «قۇل» سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ④8.

25. «库利» II. ئىسىم. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر - جايلار

قارايدۇ ③3. «幕» (مۇ) ئىسىم، شەيئىنى بىلدۈرىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا قۇملۇقنىڭ يىراق شىمالغا چېكىنىش، خەن قوشۇنى مەلىكە قىلىپ ھاردۇرۇش، ئاندىن تارمار قىلىش، قوزۇلغا يېقىنلاشماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى دېيىلىدۇ ③4. كىتابنى ئىزاھلىغۇچى فېي يىن «幕» سۆزىگە ئىزاھ بېرىشتە ئۆزى ئايرىمچە ئىزاھ يېزىپ ئۆلتۈرماستىن، «خەننامە» جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دىكى يىڭ شاۋ بىلەن زەننىڭ بۇ سۆزگە بەرگەن ئىزاھنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. يىڭ شاۋ «كېيىنكى خەننامە» جەنۇبىي ھۇنلار تەزكىرىسى» دە يىڭ شاۋ بۇ سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە «幕» قۇملۇقتۇر، ئۇ ھۇنلارنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ ③5. يەن شىڭگۇ «خەننامە» خەن ۋۇدى تەرجىمىھالى» دا بۇ سۆزگە ئىزاھ بەرگەندە «يىڭ شاۋ بىلەن زەننىڭ دېگەنلىرى توغرىدۇر... 幕» دېگىنىمىز ھازىرقى تۈركلەر زېمىنىدىكى قۇملۇقتۇر» دەيدۇ ③6. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆزنى ھۇنگار تىلىدىكى «قۇم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «homak» دېگەن سۆزگە تەڭلەشتۈرىدۇ ③7. دەپمەك «幕» ھۇن تىلىدىكى قۇملۇق ياكى «قۇم» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە قىسقارتىپ ئىپادىلىنىشى ئىدى. ③8. 29. «瓠脱» (ئوۋتو) ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا پاسىلىنى بىلدۈرىدىغان سۆز. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «توڭگۇسلار بىلەن ھۇنلار ئارىلىقىدا تاشلاندىق يەر بولۇپ، بۇ يەردە ئاھالە ئولتۇرمايتتى، دائىرىسى 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىدى، ھەرقايسىسى ئۇنىڭ ياقىسىدا ئوتاغ (瓠脱) قۇرۇپ تۇراتتى دېيىلىدۇ ③8. بۇنىڭدىكى «瓠脱» دېگەن سۆز ھۈنچە سۆز بولۇپ، كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىنى قايىل قىلىدىغىنى چېن زۇڭجېن ئەپەندىنىڭ پىكرى ھېسابلىنىدۇ ③9. «ota» دېگەن بۇ سۆز ھازىر

تەزكىرىلىرى» نىڭ 36 - جىلىدىكى «يەنجۇ ئايىمىقى لىنجېن ناھىيىسى» نامىدا «كۈلى تۈزلەڭلىكى ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى 15 چاقىرىم جايدا، خېجچۈەن قېزىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ جاينىڭ تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ، زىرائەتلەردىن مول ھوسۇل ئېلىنىدىكەن، ھۇنلار كونا ئاشلىقلارنى ساقلاشنى «库» دەيدىكەن» دېيىلىدۇ ④9. يۇقىرىدىكى «库» ئەسلى «库利» نىڭ قىسقارتىلمىسى ھېسابلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلار بۇ «库利» دېگەن سۆز «قۇل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «库利» دېگەن سۆز بىلەن يېزىلىش جەھەتتە ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئىككى سۆز، بۇ مەلۇماتتىكى «库利» سۆزى ئەسلى تۈركىي تىللاردىكى ساقلىنىۋاتقان زاپاس ئاشلىقنى بىلدۈرىدىغان «خور» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، دەپ قارايدۇ ⑤0. 26. «燔蠶» (مىڭلى) ئىسىم، يېمەكلىك نامى. «خەننامە» يىڭ شىۋىڭ تەرجىمىھالى» غا كىرگۈزۈلگەن يىڭ شىۋىڭنىڭ «چاڭجياڭ نەزمى» دېگەن ئەسىرىدە، «قوغلاپ ئات - تۆگىلىرىنى، پىشلاقلارنى كۆيدۈردى» دېيىلىدۇ. يەن شىڭگۇ كىتابتا جاڭ يەن سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىزاھ بېرىپ، مىڭلى پىشلاقتۇر، ئېچىتقۇ قىلىنىدۇ، ئۇنى كۆيدۈرۈۋېتىشتىن مەقسەت ھايات كەچۈرىدىغان نەرسىنى يوقىتىۋېتىشتىن ئىبارەت» دەيدۇ ⑤1. تەتقىقاتچىلار يۇقىرىقى سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «metlai» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ ھەمدە ئۇلار يەنە ئۇيغۇرلار «干酪» نى «پىشلاق» دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكىلەر «مىڭلى» نىڭ مەنىسى «干酪» يەنى «پىشلاق» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇزىمۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى «پىشلاق» دېگەن سۆزگە يېقىن، شۇنداقلا مەنىسىمۇ ئوخشاش دەپ كۆرسىتىدۇ ⑤2. 27. «冒顿» (ماۋدۇن) بۇ ھۇنلار تەڭرىقۇ-تىنىڭ ئىسمى. تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «maktok» ياكى «maktök» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە بۇنى تۈركىي تىللاردىكى «بانۇر» دېگەن سۆز بىلەن بىر سۆز دەپ

«چىلىن تېغى» دۇر. ھۇنلار «تەڭرى» نى «祁连» دەپ ئاتايدۇ، دەيدۇ» دېيىلىدۇ. «خەننامە» خوجۇبىڭ تەرجىمىھالى» دا، «بېيىدىن چىققان خوجۇبىڭ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. يولدىن ئېزىپ كەتكەن ھەمراھ بەگ گۇڭسۇن ئاۋ خوجۇبىڭ بىلەن ئۇچرىشالدى. چىلىن تېغى (祁连山) غا ھەممىدىن ئاۋۋال يېتىپ بارغان خوجۇبىڭ نۇرغۇن دۈشمەننى ئەسىر ئالدى» دېيىلىدۇ③.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، «祁连» دېگەن سۆز ھۈنچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «تەڭرى» دېگەن سۆز ئىدى. تەتقىقاتچىلار «祁连» دېگەن سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «teilan» دەپ كۆرسىتىدۇ④. بۇ سۆزنىڭ ئاھاڭى تۈركىي تىلىدىكى «تەڭرى» دېگەن سۆزگە ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. دېمەك «祁连山» نى ئەسلى ھۇن تىلىدىكى «تەڭرى» تېغى» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

32. «师比» (شىبى) ئىسىم، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇمى نامى. خەنزۇچە ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە تارىخىي خاتىرىلەردە بۇ بۇيۇم نامى يەنە «犀比» (شىبى)، «犀毗» (شىپى)، «犀比» (شىپى)، «犀毗» (شىبى)، «犀比» (شىپى)، «犀毗» (شىبى) دەپ يېزىلىدۇ. دېمەك، تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە بۇ بۇيۇم نامى ئالتە خىل شەكىلدە ئۇچرايدۇ. گەرچە ھەرخىل يېزىلغان، تەلەپپۇزدا سەل - پەل پەرقلەر بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىر نەرسىنى كۆرسىتىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى «سېرى» بولۇپ، بەلۋاغ توقسىسىنى كۆرسىتىدۇ⑤. دېمەك، ئۇ «توقا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، ھۇنلار قەدىمدە بەلۋاغ توقسىسىنى «سېرى» دەپ ئاتىغانىدى.

33. «陶涂» (تاۋتۇ) ھۇنلارنىڭ ئالاھىدە چارۋا مېلىنىڭ نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «ئۇلار ئوتلاق قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. چارۋا ماللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، ئالاھىدە چارۋا ماللىرىدىن تۆگە، ئېشەك، قىچىر،

«ئوتاۋ» دېيىلىدۇ ۋە چوڭ ھەم ھەيۋەتلىك كېگىز ئۆيىنى كۆرسىتىدۇ. قەدىمدە ھۇنلار كېگىز ئۆيى ۋە تۇرالغۇ جايىنى «瓠脱» (ئوتاغ) دېگەنلىك. تىن، ئارلىق پاسىل قىلىپ قالدۇرۇلغان ۋە ئادەم ئولتۇرمايدىغان يەرنىڭ ياقىسىغا مۇداپىئە يۈزىدىن ئادەم تۇرغۇزۇش ئۈچۈن تىكىلگەن كېگىز ئۆي ياكى تۇرالغۇ جايىمۇ «瓠脱» (ئوتاغ) دەپ ئاتالغانىدى.

30. «蒲类» (پۇلېي) بۇ يەر نامى. «خەننامە» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «پۇلېي سانغۇنى جاۋ چۇڭگونىڭ قوشۇنى ئەسلىدە ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىكتە پۇلېي كۆلى (蒲类泽) بويىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن ئۇيسۇنلار ئاۋۋال كېلىپ كېتىپ قالغاچقا، خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئۇلار بىلەن ئۇچرىشالمىدى» دېيىلىدۇ. مەزكۇر كىتابتا يەنە ھۇنلارنىڭ پۇلېي بېگى (蒲类王) بولغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. ھۇنلار زېمىنىدا پۇلېي كۆلىنىڭ بولۇشى، بۇ كۆلنى مەركەز قىلغان مۇئەييەن رايونغا پۇلېي بېگى (蒲类王) نىڭ قويۇلۇشى، شۇنداقلا خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇ يەردىكى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلانغان سەركەردىگە پۇلېي سانغۇن ئاتىقى بېرىشى «پۇلېي» نىڭ ھۈنچە سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېنىقلىشىچە، «پۇلېي كۆلى» ھازىرقى «بارىكۆل» نى كۆرسىتىدۇ⑥. «بارىكۆل» سۆزى ئەسلى «بارىس كۆل» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەندى. دېمەك «پۇلېي» دېگەن سۆز ھۇن تىلىدىكى «پارس» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

31. «祁连» (چىلىن) تاغ نامى. «خەننامە» خەن ۋەدى تەرجىمىھالى» دا، «م ب 99 - يىلى (خەن ۋەدى تىيەنخەن 2 - يىلى، 5 - ئايدا سوترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن جىۋچۈەندىن چىقىپ، تەڭرىتاغ (天山) دا ئوڭ قول بىلىكخان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ ئون نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى» دېيىلىدۇ. ②. كىتابتا بۇ نەقىلدىكى «天山» دېگەن سۆزگە ئىزاھ بېرىلگەندە، «天山... 祁连山،

ئوخشىمايدۇ. ئومۇمەن «屠耆» دېگەن بۇ سۆز ئەقىللىق، بىلىملىك ۋە دانىشمەن دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «左屠耆王» دېگەن ئەمەل نامى تەرجىمىدە «سول قول بىلىملىكخان» دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ.

36. «骠驩» (توشى) بۇ چارۋا مال نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «ئۇلار ئوتلاق قوغلىشىپ، چارۋىچىلىق قىلىپ يۈرىدۇ. چارۋا ماللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، ئالاھىدە چارۋا ماللىرىدىن تۆگە، ئېشەك، قېچىر، ئېشەك قېچىر، قۇلان (ئاققېچىر) لار بار» دېيىلىدۇ (74). «شۈۋېن» (خەنزۇ خەتلىرىگە چۈشەندۈرمە) دېگەن كىتابتا ياۋا ئات تۈرىگە كىرىدۇ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ (74). يەنە شىڭگۇ «خەننامە» دىكى سۆز - ئىبارىلەرگە ئىزاھ بەرگەندە، بۇ سۆزگە «ئات - ئېشەك تۈرىدىكى مال» دەپ ئىزاھ بېرىدۇ (75). بۇ سۆزدىن ئۇنىڭ يىلقا بىلەن ئېشەك ئوتتۇرىسىدىن تۆرەلگەن مال ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دېمەك، يىلقا بىلەن ئېشەك ئوتتۇرىسىدىن پەيدا بولغان مال بولۇپ، بىز ھازىر بۇنى ئات قېچىر دەيمىز. ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا «tuoxi» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلار، بۇ سۆز قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدا «tenki» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ (78). دەپ كۆرسىتىدۇ. دېمەك، ھۇنلار ئات قېچىرنى «tenki» دەپ ئاتىغانىدى. بۇ تەلەپپۇز سۆزنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى ئەينەن ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇشى ناتايىن. ئومۇمەن ئالغاندا، ئەسلى تەلەپپۇزغا يېقىن بولۇشى مۇمكىن.

37. «匈奴» (شىۋىڭزۇ) قەدىمكى مىللەت نامى. بۇ «ھۇن» ياكى «ھۇنلار» دېگەنلىك بولىدۇ. تەتقىقاتچىلار خەنزۇ تىلىدىكى «胡» سۆزى بىلەن «匈奴» سۆزىنى ھۇنلارنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى دەپ قارايدۇ. يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار «胡» بىلەن «匈奴» دېگەن سۆزدىكى «匈» ئەسلى بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ (77). «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» دىكى «ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا بارگاھىدىن چىقىپ، ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن

ئېشەك قېچىر، قۇلان (陶涂)، ئات قېچىرلار بار» دېيىلىدۇ (66). «زىلىن» دېگەن كىتابتا «陶涂» غا «ياۋا ئات» دەپ ئىزاھ بېرىلىدۇ (67). «تاغ - دەريالار تەزكىرىسى» دېگەن كىتابتا، «بېنخەي (بايقال كۆلى) تەرەپتە بىر خىل ھايۋان بار، شەكلى ئاتقا ئوخشايدۇ، ئۇ (陶涂) دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلىدۇ (68). باشقا كىتابلاردىمۇ بۇ سۆز ھەققىدە ئىزاھلار بار. ئومۇمەن، بۇ سۆز قۇلان ياكى ياۋا ئاتنى كۆرسىتىدۇ. ھۇنلار بۇنى كۆندۈرۈپ، چارۋا مال سۈپىتىدە باققانىدى ۋە «陶涂» دەپ ئاتىغانىدى. بەزى كىتابلاردىكى ئىزاھتا «陶涂» ھۇنلارنىڭ ئېسىل ئەسلىلىك ئېتى دەپمۇ كۆرسىتىلىدۇ. بەلكىم ئۇ ياۋا ئات ياكى قۇلان ئەسلىلىك ياخشى يىلقا بولسا كېرەك. بۇ سۆزنىڭ ھۇن تىلىدا قانداق تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس.

34. «头曼» (تۈمەن) ھۇنلار تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى. تەتقىقاتچىلار بىردەك بۇ سۆزنى «تۈمەن» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ (69). ئەسلى سانى بىلدۈرىدىغان بۇ سۆزنى ھۇنلارنىڭ تۇنجى تەڭرىقۇتى ئۆزىگە ئىسىم قىلغانىدى. بۇنىڭ سۆز مەنىسى «تۈمەن يۇقراننىڭ باشلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ، ئەمەلىي ئىستېمال مەنىسى بولسا، «ئەل باشلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ. تۈرك خانلىقىنىڭ تۇنجى قاغانى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە «土门» دەپ يېزىلغان بولۇپ، بۇمۇ ئەسلى «تۈمەن» دېگەن سۆزنىڭ يەنە بىر خىل ئاھاڭ تەرجىمىسى ھېسابلىنىدۇ.

35. «屠耆» (تۇچى) سۈپەت سۆز. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە، «ھۇنلار تىلىدا (ئەقىللىق) دېگەن سۆز (屠耆) دېيىلىدۇ، شۇڭا ئۇلاردا كۆپىنچە ۋەلىئەھد سول قول بىلىملىكخان، (左屠耆王) بولىدۇ» دېيىلىدۇ (70). بەزى تەتقىقاتچىلار (屠耆) سۆزى قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «datei» ياكى «dala» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ دەپ كۆرسىتىدۇ (71). بەزىلەر بۇنى «تۇخ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ (72). دېمەك بۇ سۆزنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدىكى قاراش

بولۇپ، بۇ قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى ئايالنى بىلدۈرىدىغان «قاتۇن» دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ^⑧. بۇ قاراش كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۈرك خانلىرىنىڭ خانىشى «قاتۇن» دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ سۆز خەنزۇ تىلىدا «可敦» دەپ يېزىلغانىدى. دېمەك، «阏氏» نىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى «qatun» «دېگۈچىلەر ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزىنى تاپالماستىن، ئۇنى كېيىنكى چاغدىكى «قاتۇن» دېگەن سۆزگە توغرىلايدۇ. «阏氏» سۆزى باشقا مەنبەلەردە يەنە «阏支»، «焉提» قاتارلىق شەكىللەردە ئۇچرايدۇ.

39. «焉耆» (يەنجى) بۇ سۆز ئىككى مەنىنى ئىپادىلەيدۇ: 1) يەنە بىرخىل يېزىلىشى «焉支» بولۇپ، گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە بۇ تاغ نامى «焉支山» (يەنجى تېغى) دەپ يېزىلغان^⑨. بەن گۇنىڭ «خەننامە» ناملىق ئەسىرىدە بولسا، «焉耆山» دەپ يېزىلغان^⑩. بۇ «ئالچى تېغى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ تاغدىن «ئالچى» دەپ ئاتىلىدىغان ئەڭلىك تەييارلىنىدىغان ئۆسۈملۈك چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغانىدى. دېمەك بۇلار بىر تاغنىڭ خەنزۇ تىلىدا ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. 2) خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردە ھازىرقى قاراشەھەرنىڭ نامى «焉耆» دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەر نامى خەنزۇ تىلىدا ھازىرمۇ مۇشۇنداق ئاتىلىدۇ. ئەمما «يەنجى» ئەمەس، بەلكى «يەنجى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

54. «紫» (زى) ئىسىم، قۇلنى كۆرسىتىدۇ. «ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا، «ھۇنلار قۇل - دېدەكنى (زى) دەيدۇ» دېيىلىدۇ^⑪. تەتقىقاتچىلار «زى» نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «tsei» ياكى «zei» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇلار، بۇ سۆز قۇلنى كۆرسەتسىمۇ، لېكىن «قۇل» دېگەن سۆز ئەمەس، چۈنكى خەنزۇ تىلىدا تەركىبىدە «贝» بەلگىسى بار خەتلەر

تاڭ قۇياشىغا تازىم قىلىدۇ، كەچتە ئايغا تازىم قىلىدۇ» دېيىلىدۇ^⑫. بۇنىڭدىن ھۇنلارنىڭ قۇياش بىلەن ئايغا تېۋىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە قەيت قىلىنىشىچە، ھۇنلار ئەينى زاماندا ھەمىشە «جەنۇبتا بۈيۈك خەن سۇلالىسى، شىمالدا قۇدرەتلىك «胡» (ھۇن) لار بار. «خۇ» لار بولسا، تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلىدۇر» دەپ ئىپتىخارلىناتتى. تەتقىقاتچىلار بۇنىڭدىكى «تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلىدۇر» دېگەن ئىبارە «胡» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ ھەمدە قەدىمىدە كىشىلەر «پادىشاھنى «تەڭرى ئوغلى» دەپ ئاتىغان، شۇڭا «تەڭرى ئوغلى» يەنى پادىشاھنى ھەمىشە قۇياشقا ئوخشاتاتتى، بۇنىڭدىن «تەڭرىنىڭ ئوغلى» دېگەن سۆزنىڭ قۇياشنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، شۇڭا ھۇنلارنىڭ قۇياشقا تېۋىنىشى ۋە «ھۇنلار تەڭرىنىڭ ئەركە ئوغلىدۇر» دېگەن سۆزگە ئاساسەن «匈奴» دېگەن سۆز بىلەن «胡» دېگەن سۆزنىڭ «قۇياش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى «كۈن» ئىكەنلىكىنى بىلمۈالغىلى بولىدۇ، ئۇيغۇر تىلى قاتارلىق تۈركىي تىللاردا قۇياش «كۈن» دېيىلىدۇ. سالار تىلىدا قۇياش «كۈن» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى «胡» سۆزىنىڭ تەلەپپۇزىغا يېقىن كېلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ^⑬. دېمەك «胡» ۋە «匈奴» دېگەن سۆزلەر ئەسلى ھۇن تىلىدىكى «كۈن» دېگەن سۆزنىڭ ئوخشىمىغان ئاھاڭ تەرجىمىسى ئىدى. ھازىر «匈奴» سۆزى «ھۇن» دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ. يۇقىرىقى بايانغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئەسلىدىكى «كۈن» سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولسا كېرەك.

38. «阏氏» (يەنشى). يەن شىگۇ «خەننامە» دىكى سۆز - ئىبارىلەرگە ئىزاھ بەرگەندە، «阏氏»، ھۇنلار تەڭرىقۇتى خانىشىنىڭ ئاتاق نامىدۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ^⑭. تەتقىقاتچىلار بۇنى ئەسلى ھۇن تىلىدىكى «ئالچى» دېگەن سۆز دەپ قارايدۇ^⑮. بەزى تەتقىقاتچىلار «阏氏» نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى «katte»

خاتىرىلەنگىنى ھۇنلارنىڭ تىلىدۇر. بۇنى تۈركولوگىلار «سۇجى تىلەيگان، پۈگۈتوغدان» دەپ ترانسكرىپسىيە قىلغان. بۇنىڭ مەنىسى «قوشۇن ئاتلىنىش بىلەنلا، پۈگۈ تۇتۇۋېلىندى» دېگەنلىك بولىدۇ. جۈملىلەرنىڭ قاپىيىداشلىقىدىن بۇنىڭ شېئىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا بۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوشۇن ئاتالغان ھامان، پۈگۈنى تۇتۇپ ئالغان» دەپ ئېلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدا بىزگە ئېنىق بولغان ئىككى سۆز بار. بىرى «秀支» دېگەن سۆز، بۇ «سۇجى» دېگەن سۆز بولۇپ، «قوشۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ سۆز «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بار. يەنە بىرى «仆谷» دېگەن سۆز، بۇ ئادەم ئىسمى ياكى ئاتاق نام ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسلى «بۆكۈ» بولسا كېرەك. چۈنكى قەدىمدە ئۇيغۇرلار بۇ ئىسىمنى قوللانغان. مەسىلەن: ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى خاقانلىرى ئىچىدە «بۆكۈخان» ئىسىملىك بىر داڭلىق خاقان بار.

خەنزۇ تىلىغا ھۇن تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر يۇقىرىقىلار بىلەن چەكلەنمەيدۇ. يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ساقلىنىپ قالغان يەنە بىر قىسىم سۆزلەر بار. بىز بۇ يەردە پەقەت بىرقەدەر ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنىپ، تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى ئېنىقلانغان ۋە تەلەپپۇزى ئېنىق بولمىسىمۇ مەنىسى ئېنىقلانغان بىر قىسىم سۆزلەرنىلا كۆرسىتىپ تۇتۇق.

ئومۇمەن مال - مۈلۈك، بايلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ھۇنلار ئۇرۇشتا ئەسىر ئېلىنغانلارنى قۇل قىلغان ۋە مال - مۈلۈك قاتارىدا كۆرگەن، شۇڭا بۇ سۆز ئەسلى «قۇل» دېگەن سۆز بولماستىن، بەلكى «مال - مۈلۈك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز دەپ قارايدۇ^①. ھازىرچە بۇ سۆزنىڭ ئەسلى تەلەپپۇزى ئېنىق ئەمەس. «紫» نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى تەلەپپۇزى ئەسلى سۆزنىڭ ئەق تەلەپپۇزىنى ئەينەن ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇشى ناتايىن. تىلىمىزدا بۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان سۆز ئۇچراتمىدۇق. شۇڭا ھازىرچە سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلەش ئىمكانىيىتى يوق.

55. «秀支替戾冈,仆谷劬秃当» (شيو-جى تىلىگاڭ پۈگۈ گۈتۇداڭ) بۇ تارىخىي خاتىرىلەردە خاتىرىلىنىپ قالغان ھۈنچە ئىككى جۈملە سۆز ياكى ئىككى مىسرالىق شېئىر. «جىننامە» دىكى «فۇتوچېڭ تەزكىرىسى» دە، «... فۇتوچېڭ دېدىكى، بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ تۇرغان قوڭغۇراقلار ساداسى شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، (秀支替戾冈,仆谷劬秃当)، بۇ جىپىلار (羯) نىڭ تىلىدۇر؛ ...» دېيىلىدۇ^②.

بۇ نەقىلدىكى خەنزۇچە يېزىلغان سۆزلەر ئەسلى جىپىلارنىڭ سۆزى بولۇپ، فۇتوچېڭ بۇنى ئۆز تەلەپپۇزى بىلەن ئېيتقان. مۇتەرىخ ئۇنى ئاھاڭى بويىچە خەنزۇچە ئىپادىلىگەن. جىپىلار ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. دېمەك بۇ يەردە

ئىزاھات:

① شىراتورى كۇراكىچى: «ھۇنلار ھەققىدە تەتقىقات»، لىن گەن تۈزگەن «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانمىلار»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى. 1983 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 207 - بەت.

② سىماچېن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى». «جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2897 - بەت.

③ لىڭخۇدېفېن: «جۇنامە. جىخۇلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1971 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 896 - بەت.

④ ۋېي شۇ: «ۋېينامە. ئېرجۇرۇڭ تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1974 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 1645 - بەت.

⑤ ①②③④⑤⑥⑦⑧⑨⑩⑪⑫⑬⑭⑮⑯⑰⑱⑲⑳㉑㉒㉓㉔㉕㉖㉗㉘㉙㉚㉛㉜㉝㉞㉟㊱㊲㊳㊴㊵㊶㊷㊸㊹㊺㊻㊼㊽㊾㊿

چۈشەندۈرۈم»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 - يىلى 1 - سان.

- ⑥ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3751 - بەت.
- ⑦⑩ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2890 - بەت.
- ⑨ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2888 - بەت.
- ⑪⑫⑬⑭ خەن يىچى: «ئەڭ دەسلەپكى ھۇنگارلار بىلەن ھۇنلارنىڭ مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئورنىنى تىل جەھەتتىن دەلىللەش»، «مىللەتتۇناسلىق ژۇرنىلى»، 1983 - يىللىق سان، يۈننەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 55 - بەت.
- ⑬ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2899 - بەت.
- ⑭ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2892 - 2893 - بەتلەر.
- ⑯ ۋاڭ چۇڭ: «مىزان توغرىسىدا»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1974 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 247 - بەت. بۇ يېڭى نەشرىدە «焉提» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. كونا نۇسخىدا «邊氏» يېزىلغان. ئىزاھ ⑩ دا كۆرسىتىلگەن ماقالىگە قاراڭ.
- ⑰⑱ بەن گۇ: «خەننامە. سۇۋۇ تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1962 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2463 - بەت.
- ⑳ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2890 - بەت.
- ㉑ «تەيىڭ شىڭگو يىللىرى تۈزۈلگەن ئالەمدىكى يەر - جاي تەزكىرىلىرى»، 36 - جىلد. «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى» ژۇرنىلى 1982 - يىلى 3 - سان.
- ㉒⑳⑳㉑㉒㉓㉔㉕㉖㉗㉘㉙ شىڭلياڭ: «جىخۇلار تىلىدىكى بىرقانچە سۆزگە سىناق تەرىقىسىدە چۈشەندۈرمە»، «مىللەتلەر تىل - يېزىقى» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى 3 - سان.
- ㉔ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2890 - 2891 - بەتلەر.
- ㉕ فاڭ شۈەنلىڭ قاتارلىقلار: «جىننامە. شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار تەزكىرىسى»، 97 - جىلد. لىن گەن تۈزگەن «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانمىلار»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1983 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 579 - بەتكە قاراڭ.
- ㉖ ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى تۈزگەن «خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە تارىخىي ئاتالغۇلار لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 136 - بەت.
- ㉗ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2898 - بەت.
- ㉘ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3801 - بەت.
- ㉙ شراتورى كۇراكىچى: «ھۇنلار توغرىسىدا تەتقىقات»، لىن گەن تۈزگەن «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانمىلار»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1983 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 203 - بەت.
- ㉚㉛ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3807 - 3808 - بەتلەر.
- ㉜㉝㉞ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2879 - بەت.
- ㉟ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3744 - بەت.
- ㊱㊲㊳ سېن جىشياڭ: «خەنزۇ تىلىدىكى سىرتتىن كىرگەن سۆزلەر لۇغىتى»، سودا مەتبەئەسى، 1990 - يىلى نەشرى.
- ㊴ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2890 - بەت؛ يەنە بەنگو: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3750 - بەت.
- ㊵ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2902 - بەت، يەنە بەنگو: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 3762 - بەت.
- ㊶ بەن گۇ: «خەننامە. ياك شىۋىڭ تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3561 - بەت.

- ⑤④ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2908 - بەت.
- ⑤⑤ بەن گۇ: «خەننامە. خەن ۋەدى تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 203 - بەت.
- ⑤⑥ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2889 - بەت.
- ⑤⑦ چىن زۇڭچېن: «قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى (ota)، سۆزى بىلەن «歐脱» سۆزى توغرىسىدا»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 2 - سان.
- ⑥① بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 3786 - بەت.
- ⑥② بەن گۇ: «خەننامە. خەن ۋەدى تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 203 - بەت.
- ⑥③ بەن گۇ: «خەننامە. خوجۇيىك تەرجىمىھالى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2480 - بەت.
- ⑥④ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2880 - بەتتىكى ئىزاھقا قاراڭ.
- ⑥⑤ رېن فۇشيەن، يۇيۇقا تەرجىمە قىلىپ ۋە ئىزاھلاپ نەشرگە تەييارلىغان «ئاممىباپ تىلىدىكى رەسىملىك تاغ - دېڭىزلار تەزكىرىسى»، شەندۇڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1986 - يىلى نەشرى، 272 - بەت.
- ⑦② سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى - 1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 401 - بەت؛ بەن گۇ: «خەننامە» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى - 2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 834 - بەت.
- ⑦⑤ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3744 - بەت.
- ⑦⑧ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 2892 - بەت؛ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 3752 - بەت.
- ⑦⑨ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3780 - بەت.
- ⑧① بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3749 - بەت.
- ⑧② سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر» (24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى - 1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 398 - بەت.
- ⑧④ سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 2908 - بەت.
- ⑧⑤ بەن گۇ: «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1959 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 3768 - بەت.
- ⑧⑥ فاڭ شۈەنلىك قاتارلىقلار: «جىننامە. فۇتوچېڭ تەزكىرىسى»، 95 - جىلد. «25 تارىخ» 2 - توم، «جىننامە»، شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى ۋە شاڭخەي كىتابخانىسى، 1986 - يىلى نەشرى، 290 - بەت. «فۇتوچېڭ تەزكىرىسى» دە يەنە يۇقىرىقى سۆزلەر بىر - بىزلىپ چۈشەندۈرۈلۈپ، «秀支» قوشۇن دېگەنلىكتۇر، «替戾冈» «يولغا چىقىش» (ئاتلىنىش) دېگەنلىكتۇر. «仆骨» ليۇياۋ (刘曜) نىڭ خۇرچە ئاتقىدۇر. «仆秃当» «تۇتۇۋېلىش» دېگەنلىكتۇر. بۇ قوشۇن يولغا چىقىش بىلەن، ليۇياۋنى تۇتۇۋالدى دېگەنلىك بولىدۇ. دېيىلىدۇ. دېمەك بۇ يەردە سۆزلەر ئېنىق-چۈشەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىكى ليۇياۋ (؟) — (329) ئون ئالتە پادىشاھلىق دەۋرىدە ھۇنلار قۇرغان ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى پادىشاھى بولۇپ، مىلادى 318 - يىلدىن 329 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغانىدى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا دائىر مۇھىم مەنبە «ھۇدۇدۇل ئالەم»

يالقۇن مەمەتيار

(شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتى ئىجتىمائىي پەنلەر بۆلۈمىدىن)

ۋە مىنورىسكىيلار ئەسەردىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا ئاساسەن، مەزكۇر كىتابنىڭ مىلادىيە 982 - يىلى يېزىلىپ، سامانىيلار خانلىقىدىن ئايرىلىپ قۇرۇلغان فەرىدۇن خانلىقىنىڭ 3 - ئەۋلاد خانى ئەبۇل خالىس مۇھەممەت ئىبن ئەخمەتكە تەقدىم قىلىنغانلىقىنى دەلىللەپ چىققان.

«ھۇدۇدۇل ئالەم» دە ئاسىيا، ياۋروپا، ئافرىقىدىن ئىبارەت تۇتاش كونا 3 قۇرۇقلۇق ئالەم دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭدىكى دەريا، دېڭىز، ئارال، تاغ تىزمىلىرى، چۆللۈك، قۇملۇقلار بولۇپ غەربتە سۇداندىن شەرقتە جۇڭگوغىچە بولغان ئازكەم 50 دۆلەت ۋە رايوننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان.

ئەسەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن شىنجاڭغا ئائىت بايانلار كىشىلەرنى ئالاھىدە قىزىقتۇرىدۇ. ئاپتور ئوتتۇرا ئاسىيالىق بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ رايوندىكى دۆلەت ۋە رايونلار، ھەرخىل قەبىلە، ئۇرۇقلار، تاغ - دېڭىز، دەريا، مەشھۇر شەھەرلەر ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن. بولۇپمۇ ئىلىم ساھەسىگە نىسبەتەن قاراڭغۇ بولۇۋاتقان X - IX ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ تارىخى ۋە توققۇز ئوغۇزلار ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ زېمىنى «شەرقتە چىن، جەنۇبتا تىبەتنىڭ مەلۇم يېرى بىلەن قارلۇقلارغا تۇتىشىدۇ. غەربىي قىرغىزلارنىڭ مەلۇم يېرىگە، شىمالدا يەنە قىرغىزلارغا تۇتىشىدۇ. . . تۈرك دۆلەتلىرى ئىچىدە بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنى ئەڭ كەڭ. توققۇز ئوغۇزلار نوپۇسى ئەڭ كۆپ

سامانىيلار خانلىقى دەۋرى (899 - 1005) دە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. خانلىق پايتەختى بولغان بۇخارا يۈتكۈل خانلىقتىكى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ يىغىلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان سورۇنىغا ئايلاندى. ئەمدىگىنە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلغان پارس - تاجىك تىللىق خەلقلەر ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنى قەدىرلەش، ھەرخىل ئەسەرلەرنى پارس تىلىدا يېزىش دولقۇنىنى قوزغىدى. نەتىجىدە، ئىلىم - پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە تۈرلۈك ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. ئوتتۇرا - ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭغا ئائىت مۇھىم بايانلار كىرگۈزۈلگەن تارىخىي، جۇغراپىيىۋى ئەسەر «ھۇدۇدۇل ئالەم» (ئالەمنىڭ چېگرىلىرى) دەل مۇشۇ دەۋردە يازىتىلغان ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر.

مەزكۇر ئەسەرنىڭ قولىيازىمىسى 1824 - يىلى روسىيىلىك ئالىم مىنورىسكى تەرىپىدىن بۇخارادىن تېپىلغان بولۇپ، باش - ئايىغى ناھايىتى مۇكەممەل ساقلانغان. ئەسەر ئىلىم ساھەسىگە مەلۇم بولغاندىن كېيىن ئاناقلق شەرقشۇناس ئالىم بارتولد ۋە ئەنگىلىيىلىك ئىرانشۇناس ئالىم مىنورىسكىيلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان ھەمدە رۇس ۋە ئىنگىلىز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئەسەرنىڭ خەنزۇچىسى ۋاڭ جىلەي، جۇ شۇجۈەنلەر تەرىپىدىن ئىشلىنىپ، 1983 - يىلى ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلغان.

قولىيازىمىدا ئاپتورنىڭ ئىسىم - فامىلىسى قەيت قىلىنمىغاچقا، ئەسەر تا ھازىرغا قەدەر نامىسىز ئاپتورنىڭ ئەسىرى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. بارتولد

(بۇ يەردىكى ياىغۇ قارلۇقلارنىڭ ياىغۇسىنى كۆرسەتمەيدۇ) قىماقلار، قارلۇقلار، ياىغىلار بىلەن بۇ جاينى دائىم تالىشىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي، غول قەبىلىلىرىدىن بولغان ياىغىلار ھەققىدە مۇنداق بايانلار قالدۇرۇلغان: «شەرقتە توققۇز ئوغۇزلارغا، جەنۇبتا ھۇلانگەن (خۇلەنگېن) دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. بۇ دەريا كۇچا دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. غەربتە قارلۇقلارغا قوشنا. ئۇلارنىڭ قاغانى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ قاغانى بىلەن بىر قەبىلىدىن. ياىغىلاردا ئۇرۇق ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بەزىلەر 1700 دەك ئۇرۇق بار دەپ قارايدۇ...»

ياىغىلارنىڭ شەھەر، بازارلىرى:

«قەشقەر — چىنخا تەۋە. ئەمما ياىغما، تىبەت، قىرغىزلار بىلەن چىن-ئارلىقىدىكى چېگرىغا جايلاشقان. قەشقەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئەزەلدىن قارلۇق ۋە ياىغىلاردىن بولۇپ كەلگەن.»

«ئارتۇچ — ياىغىلارنىڭ بىر قىشلىقى. ئاھالىسى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە يىلان كۆپ بولغاچقا، خەلقى بۇ يەرنى تاشلاپ كەتكەن.»

«KHNIRMK — بىر چوڭ كەنت. خەلقى ئاتۇشلۇقلار. بۇ يەردە 3 خىل تۈركلەر بار. ئۇلار ياىغما قارلۇق ۋە توققۇز ئوغۇزلاردىن ئىبارەت.»

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قوشۇلغان چوڭ قەبىلىلەر قارلۇقلار ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان:

«قارلۇقلار شەرقتە تىبەتلەرنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ئارقىلىق ياىغما ۋە توققۇز ئوغۇزلار چېگرىسىغا، جەنۇبتا ياىغىلارنىڭ مەلۇم يېرى ئارقىلىق ماۋەرائۇننەھىر رايونىغا، غەربتە ئوغۇزلار چېگرىسىغا، شىمالدا تۈركەش، چىگىل ۋە توققۇز ئوغۇزلار بىلەن تۇتىشىدۇ. قارلۇقلار زېمىنى ئاۋات ماكان بولۇپ، تۈرك زېمىنلىرى ئىچىدىكى ئەڭ گۈزەل جاي ھېسابلىنىدۇ. قارلۇقلار مەدەنىيەتنىڭ خەلقئارا مېھماندۇست ھەم چىقىشقا كېلىدۇ. قارلۇقلارنىڭ خانى ياىغۇ دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوۋچىلىق، بەزىلىرى دېھقانچىلىق قىلىدۇ.»

قەبىلىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى دەۋردە پۈتكۈل تۈركىستاندىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى توققۇز ئوغۇز ئۇرۇقىدىن چىقاتتى. مەلۇمكى ئۇيغۇرلار ئەرەب، پارس مەنبەلىرىدە توققۇز ئوغۇزلار دەپ ئاتالغان. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىمۇ توققۇز ئوغۇزلار بەزىدە كۆك تۈرك خانلىقىنى تەشكىل قىلغان قەبىلىلەرنى كۆرسەتسە، بەزىدە بىۋاسىتە ئۇيغۇرلار (توققۇز ئۇيغۇرلار) نى كۆرسەتكەن.

دېمەك، بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان توققۇز ئوغۇزلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۇلىنى قۇرغان ھەمدە دۆلەتنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودا - سېتىق ۋە ھەرخىل ئىجتىمائىي ئالاقە يولىنى ئىگىلەپ تۇرۇشى، قاراخانىيلار بىلەن ئىدىقۇت ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي ئۆچمەنلىك تۈپەيلىدىن ئىدىقۇت خانلىقى جۈملىدىن X — IX ئەسىرلەردىكى غەربىي يۇرت ھەققىدە بىزگە يېتەرلىك ۋاسىتىلىك ماتېرىياللار يېتىپ كېلىمىگەن. «ھۇدۇدۇل ئالەم» دىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر، كەنتلىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بۇ بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان قىممەتلىك ماتېرىياللاردۇر.

«چىنەنكەنت — توققۇز ئوغۇزلارنىڭ مەركىزى. بۇ ئوتتۇراھال شەھەر. خانلىق ھۆكۈمەت مۇشۇ يەردە بولۇپ چىن بىلەن چېگرىلىنىدۇ. يازدا ئىسسىق، قىشتا سوغۇق بولىدۇ.» ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ئاققان (TFQAN) تېغىنىڭ كەينىدە بەش كەنت بار. ئۇلار قۇزارىق (KUZARK)، چۈمۈلكەنت (JMLKATH)، پەنجىكەنت (PANJIKATH)، بارلىق، جامىغار (JAMGHAR) دىن ئىبارەت. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ خانى يازدا پەنجىكەنت (بېشبالىق) تە تۇرىدۇ.

«كۈمۈد (KHMUD) بۇ يەردە يايلاق بار. توققۇز ئوغۇزلارنىڭ چېدىر ھەم كېگىز ئۆيلىرى بار. بۇ يەرنىڭ خەلقى قوي باقىدۇ.»

«چۈمۈلكەنت (JMLIKATH) چوڭ بىر كەنت. ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى ياىغۇ دېيىلىدۇ. ئۇلار ھازىر مۇقىم ئولتۇراقلاشتى. ياىغۇنىڭ پۇقرالىرى

رايون ۋە قەبىلىلەرنى ئۆزى ساياھەت قىلىپ يازغان بولماستىن، بەلكى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ يېزىپ چىققان. شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك قىسىملارنى يېزىشتا ئورخۇن ئۇيغۇرخانىلىقى يىمىرىلىشتىن ئالدى كەينىدە شىنجاڭغا ساياھەتكە كەلگەن ئەزەب ساياھەتچىلىرىدىن ئىبن خۇردادبېھ^①، تامىم ئىبن بەھر^②، ئەبۇدۇلەفى مىسار^③ قاتارلىقلارنىڭ خاتىرىلىرىدىن پايدىلانغان. مانا مۇشۇ سەۋەبلىك «ھۇدۇدۇل ئالەم» دە ئورخۇن ئۇيغۇرخانىلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن قۇرۇلغان قامچى ئۇيغۇرخانىلىقى، ئىدىقۇت خانلىقى ۋە قاراخانىيلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلمىگەن. بىراق شۇ دەۋردىكى ياغما، قارلۇق، چىگىل، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ جايلىنىش ئەھۋالى ھەققىدىكى خاتىرىلەر كېيىنكى 3 خانلىقنىڭ جۈملىدىن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئېتىنىك ئاساسىنى تەشكىل قىلغان خەلق ئۆستىدىكى تەتقىقاتنى قىممەتلىك ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ھەقتە ۋالىك جىلەي مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئەسەردە قاراخانىيلار سۆزلەنمەيدۇ. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىش بۇ ئەسەرنىڭ ۋەزىپىسى ئەمەس. بۇ ئەسەردە تونۇشتۇرۇلغان ھەر قايسى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى شەك - شۈبھىسىزكى، بىزنى قاراخانىيلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئائىت قىممەتلىك ئارقا كۆرۈنۈش ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلەيدۇ»^④.

بۇلاردىن باشقا، ئەسەرنىڭ 9، 11 - بابلىرىدىكى «چىن» ۋە «تىبەت» كە دائىر قىسىملىرىدا شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن.

«كۇچا — چېگرىدىكى رايون. توققۇز ئوغۇزلار داۋاملىق بۇ يەرگە بېسىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. بۇ شەھەردە نۇرغۇن مەشھۇر جايلار بار.»
 «كۇغمار * * (KUGHMR) — بۇ يەردە نۇرغۇن بۇتخانىلار بار. بۇ تاغقا يېقىن مەشھۇر جاي.»
 «ئۇدۇن — ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى جاي. ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى خام يىپەك. ئۇدۇن ۋاڭى شانۇ - شەۋكەتلىك بولۇپ، تۈرك ۋە تىبەتلەرنىڭ قاغانى، دەپ ئاتالغان. ئۇ چىن بىلەن

قارلۇقلارنىڭ بىر قىسىم شەھەر، بازارلىرى: «تۈز بۇلاق — بىر يېزا بولۇپ، ئېتىز - ئېرىق ۋە مەشھۇر جايلىرى بار. بۇ يەر ياغىمىلار بىلەن قارلۇقلار چېگرىلىنىدىغان جايدا.»
 «تۈزۈن ئارت — تۈزۈن ئارتنىڭ ئەتراپىدا تۈز كۆل بار. 7 قارلۇق ئۇرۇقى بۇ جايدىن تۈز ئالىدۇ» *
 «بارىغان — كۆل بويىدىكى ئاۋات ھەم گۈزەل بازار. ئۇنىڭ خانى قارلۇقلاردىن بولسىمۇ، لېكىن توققۇز ئوغۇزلارغا قارايدۇ.»
 «تامغار (TAMGHAR) — قارلۇق دۆلىتىدە كى كىچىك بىر يېزا بازىرى بولۇپ، چۆلىنىڭ چەت ياقىسىغا جايلاشقان. بۇ جاي ئىلگىرى قارلۇقلارغا قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىر توققۇز ئوغۇز دۆلىتىگە تەۋە».

«بىنجول (BNJUL) — قارلۇق دۆلىتىدە ئىلگىرى بۇ يەرلەر توققۇز ئوغۇزخانغا تەۋە ئىدى. ھازىر قىرغىزلار ئىگىلىۋاپتۇ.»
 چىگىللەر توغرىسىدا: «بۇ دۆلەت ئەسلىدە قارلۇقلارغا قارايتتى. ئەمما ئۇ ئەسلىدىلا ئاھالىسى كۆپ دۆلەت. بۇ ئەلنىڭ شەرقى ھەم جەنۇبى تۈركەشلەر رايونىغا، شىمالى قىرغىز دۆلىتىگە تۇتىشىدۇ. چىگىللەرنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان شەھەر، بازارلىرى يوق دېيەرلىك. چىگىللەرنىڭ بەزىلىرى قۇياش ۋە يۇلتۇزلارغا چوقۇنىدۇ. ئۇلار مۇلايىم ھەم ئاقكۆڭۈل كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ خانى ئۇلارنىڭ بىر ئەزاسى».

شىنجاڭنى مەركەز قىلىپ ئولتۇراقلاشقان يۇقىرىقى قەبىلىلەر ئەسەر يېزىلغان مەزگىلدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاپتور ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشقا تىرىشقان. بۇ ھەقتە بارتولد «بۇ ناھايىتى قىزىقارلىق ئەسەر، ئۇنىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا تۈركلەرنىڭ زېمىنى ئەزەب جۇغراپىيىشۇ - ناسلىرىنىڭ گەسەزلىرىدىكىدىنمۇ تەپسىلىي سۆزلەنگەن. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەيرىي مۇسۇلمان رايونلىرى سۆزلەنگەن» دېگەندى.

بارتولد ۋە مېنورسكىيلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئاپتور ئەسەردە بايان قىلغان دۆلەت،

بۇ مەلۇماتلار تىبەتلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، بىر قىسىم جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىغا ئائىت ئۇچۇرلاردۇر. دېمەك، «ھۇدۇدۇل ئالم» گەرچە بارتۇلدا ۋە مېنورسكىيلار ئېيتقاندا بىر جۇغراپىيەۋى ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن IX — X ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە قىممەتلىك تارىخىي ئەسەردۇر.

تىبەت چېگرىسىدا تۇرىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ 70 مىڭ قىران ئەسكىرى بار. ئۇ دۇندىكى ھەر قايسى دەريالاردىن قاشتېشى چىقىدۇ. «تۈسمەت (TWSMT) * * * — بۇ يەر ئىلگىرى چىنغا تەۋە ئىدى. ھازىر تىبەتلەر ئىگىلىۋالدى. بۇ يەردە تىبەت خانىنىڭ ئارمىيىسى بار». «غازا (GHZA) — كۇچا دەرياسى ئەتراپىدا بولۇپ، تىبەتلەر بىلەن توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يېرى تۇتاشقان جايدا».

ئىزاھات:

① ئىبن خۇردادبېھ IX ئەسىرنىڭ بېشىدا تۇرپان رايونىغا ساياھەتكە بېرىپ «يوللار ۋە ئەللەر» دېگەن ساياھەت خاتىرىسىنى يازغان.

② تامم ئىبن بەھر 821 - يىلى ئەتراپىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغا سۇنغىچە ساياھەت قىلىپ بارغان غەرب سەياھى. ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنىڭ بىر قىسمى ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان تەرىپىدىن تېپىلىپ ئېلان قىلىنغان.

③ مىسار، تولۇق ئىسمى ئەبۇدۇلەق مىسارىئىن مۇخەلخل. بۇ كىشى X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گەنجۇ ئۇيغۇرخانلىقىغا ساياھەت قىلىپ بارغان. ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىنىڭ بىر قىسمى خەنزۇچە ئېلان قىلىنغان.

④ «ھۇدۇدۇل ئالم» خەنزۇچە نەشرى 27 - بەت.

- * تۇزبولاق ۋە تۇزۇن ئاتلار قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
- * خوتەننىڭ غەربى جەنۇبىدىكى بىر جاي.
- * * خوتەننىڭ جەنۇبىدا.

تەھرىرلىگۈچى: ئابلىز ئورخۇن

«ئاستانا مەركىزىي مەكتەپ» دەپ ئاتالغان. بۇ ماقالىنى يېزىشتا بېشقەدەم مائارىپچى ئۇستازىم مۇقت شېرىپى مېنى ئاساسىي ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. مۇقت شېرىپى 1939 - يىلدىن بېرى ئاستانىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ۋە مەكتەپلەردە مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى بىلەن تاكى 1983 - يىلىغىچە شۇغۇللانغان، 10 نەچچە يىل ئاستانا مەكتەپىنىڭ مۇدىرى بولغان.

تەھرىرلىگۈچى: جەمىلە ئابلا

(بېشى 32 - بەتتە)

ئەمما بۇ پۇلغا بىر سۆگەن كۆمۈر كەلمىگەن (كۆمۈرچىگە بىر سۆگەن پۇلنى بەزگەندە كۆمۈرچى پۇلنى ئالماي كۆمۈرىنى قايتۇرۇۋالغان).

1949 - يىلىغا كەلگەندە ئاستانىدا ئوغۇللار ۋە قىزلار مەكتەپلىرىنىڭ ھەربىرىدە 7 دىن سىنىپ بولۇپ، ئوغۇل ئوقۇغۇچى 290 گە، قىز ئوقۇغۇچى 270 كە يەتكەن. 1952 - يىلىغا كەلگەندە قىز - ئوغۇللار بىر مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بولغان، مەكتەپ

تۇرپان ئاستانا يېزىسىدا يېڭى ماڭار يېتىلگەن بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

مەخمۇت ئىلياس

(ئۈرۈمچى شەھەرلىك تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپتىن)

يېزىلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلاردىن باشقا يەنە تۇرپان بازىرى، ئۈرۈمچى، گۈچۈك، پىچان، لۈكچۈن قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارمۇ تەلىم ئالغان. بۇلار 3 يىل ئوقۇپ 1917-يىلى 1-تۈركۈمدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن. بۇ 3 يىل جەرياندا مەقسۇت مۇھىتى ۋە ھەيدەر ئەپەندى يەرلىك مۇتەئەسسەپ كۈچلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا، «جەدەت» نامى بىلەن قىلغان تۆھمەت - ھاقارەتلىرىگە قارىماي، زور غەيرەت بىلەن ئىزچىل تىرىشىپ ئىشلىگەن. مەكتەپتە ئانا تىلى، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ئەسلىر ساۋادەت (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ تەرجىمىھالى)، تەنتەربىيە، ناخشا قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. مەكتەپتە ئابدۇروسۇل قەييۇمى، دۈگامەت خۇدىيارى، قۇربان سەئىدى، ئابدۇللا پەرسا، ئابباس ئەجىبى قاتارلىق 40 ئوقۇغۇچى تەلىم ئالغان. 1917-يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبىگە قازانغاندىن كېيىن، مەقسۇت مۇھىتى تىجارەت ۋە زىيارەت ئىشلىرى بىلەن موسكۋاغا بېرىپ ئۇ يەردە يەنە بىر قىسىم زىيالىيلار بىلەن تونۇشقان. بۇ ۋاقىت دەل موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان بىر تۈركۈم قازانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مەزگىلى ئىدى، مەقسۇت مۇھىتى ئۇلارغا شىنجاڭغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش تەكلىپىنى بەرگەن. ئۇلاردىن مۇھىبۇللا ھۇبىۋىلى، ئەلىسىمىراھىم، ھېسام باۋىن، شاھى شەرەپ، يەھىنى ۋە گۈلەندەمدىن ئىبارەت 6 زىيالىي ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، مەقسۇت مۇھىتىنىڭ خىراجىتى بىلەن

ئاستانا يېزىسى تۇرپان بازىرىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىگە، يالقۇتاغنىڭ 5 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان، شەرق تەرىپى ئىدىقۇت خارابىسىگە تۇتىشىدۇ. يېزا ئاھالىسى ئاساسەن ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان. 1950-يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە يېزىدا 1000 ئائىلىلىك 5500 نوپۇس بولغان. 1949-يىلىدىن ئىلگىرى ئاستانا يېزىسى ئەتراپتىكى قوشنا يېزىلاردىن پەرقلىق ھالدا بىر مەمۇرىي بازار ھېسابلىناتتى، ئاھالىسى ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئاستانىنىڭ يېڭىچە ماڭار يېتىلگەن - يىلىدىن كېيىن باشلانغان.

ئەينى يىللاردىكى يېزا بايلىرىدىن بولغان مۇھىتلار جەمەتىنىڭ 2-ئوغلى مەقسۇت مۇھىتى 1910-يىلىدىن باشلاپ تىجارەت ئىشى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەمەي، قازان شەھەرلىرىگە بارىدۇ، ئۇ يەردە يەرلىك زىيالىيلار بىلەن تونۇشىدۇ؛ ئۇلارنىڭ مەسلىھەت ۋە ئىلھام بېرىشى بىلەن مەقسۇت مۇھىتى ئۆز يۇرتىدا مەكتەپ ئېچىپ، ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش قارارىغا كېلىدۇ. 1913-يىلى مەقسۇت مۇھىتى قازانلىق تاتار زىيالىي ھەيدەر ئەپەندى سايراننى تەكلىپ قىلىپ ئاستانىگە كېلىپ كېلىدۇ ۋە تېزدىن تونۇش قىلىپ بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچىدۇ. بۇ مەكتەپ «مەكتەپ مەقسۇدىيە» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ شەرقىي شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان تۇنجى پەننىي مەكتەپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەكتەپتە ئاستانا، قارغوجا

مەكتەپ تاقىلىپ كەتكەن. ئايرىم كىشىلەرنىڭ مەلۇمات بېرىشىچە، 3 دەسلەپ 1911 - يىلى ھۆكۈمەت تەرەپ ئاستاندا خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتۇلىدىغان بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەشكىل قىلغانىكەن. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە مەكتەپ «شۇتاڭ» دەپ ئاتالغان، ھەر بىر مەھەللىد بىردىن بالا مەجبۇرىي ئوقۇغۇچىلىققا قويۇ قىلىنغان؛ مەشىق (مەڭلىك شېيخ) ئاكا دېگە كىشى ئوقۇتقۇچى بولغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىم كېچەكلىرى پۈتۈنلەي خەنزۇچە پاسوندا بولۇپ ئۇلارغا ئۇزۇن بىر تال چاچ قويدۇرۇلۇپ بېش پۆيۈكلۈك قارا دوپپا، ئۇچىسىغا ئۇزۇن قارا چاپ كىيىدۈرۈلگەن. مەكتەپ تۇڭچى (تەرجىمان يېتىشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. بۇ مەكتەپ كېرەمشاھ تۇڭچى، ئابدۇل بوساق، ھوشۇر پۇرچاق روزى شېيخ، مۇخپۇل خەلپە قاتارلىق 0 ئوقۇغۇچى 2 - يىل ئوقۇپ ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتكەن. بەزى كىشىلەر بۇ مەكتەپنى تۇرپان بازىرىد ئېچىلغان دېيىشىدۇ؛ ئۇندىن باشقا بۇ مەكتەپ دەسلەپ ئاستاندا ئېچىلىپ كېيىن تۇرپان بازىرىد يۆتكەپ كېتىلگەن دېگۈچىلەر مۇبار.

1930 - يىللاردا ئاستاندا ماڭرىپ ئىمىشلىرى ئومۇملىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن.

1931 - يىلى مەقسۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇس بىلەن تۇنجى قارار مەقسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولغان ئاستانلىق كىشىلەردە ئابدۇرۇسۇل قەييۇمى، دۈگامەت خۇدىيارلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىدا ئاستاندا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاستاندا سىرتتىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلگەن. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار 1950 - يىللاردىن كېيىن شىنجاڭنىڭ جاي جايلىرىدا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. بۇ مەكتەپتە ئابلىز شېرىپى، ئىسمائىل ھېزۇللا، ئەيسا يىياز، ئابلىمىت مۇھىتى، ئابدۇراھمان مۇھىتى قاتارلىق ھەسەن قاتارلىقلار ئوقۇغان.

1931 - يىلى مەقسۇت مۇھىتى ئۆز ئوغلى گەنۋەر بىلەن قېيىنچىسى قاسىم پەرسانى تۆگ

شىنجاڭغا كەلگەن. مەقسۇت مۇھىتى ئۇلاردىن 3 كىشىنى ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ ۋە چۆچەكلەرگە ئورۇنلاشتۇرغاندىن باشقا، ئەلى ئىبراھىمنى تۇرپان بازىرىغا، مۇھىبۇللا بىلەن گۈلەندەمنى ئاستانغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، 2 - قېتىملىق مەقسۇدىيە مەكتىپىنى تەشكىل قىلغان. مەقسۇت مۇھىتى مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋستەينىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن، ئۇلارنى تۇرمۇش خىراجىتى بىلەن تەمىنلىگەن ھەمدە ئۇ ئىككىسىنىڭ توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش بىلەن بىللە ئۇلارغا يەنە ئۆز ھويلىسىدا مەخسۇس ھۇجرا ئۆي جابدۇپ بەرگەن.

مەقسۇت مۇھىتى شۇ قېتىم يەنە ئاستاندا بىر قىزلار سىنىپى تەشكىل قىلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، يەرلىك خەلقنىڭ قىزلىرىنى مەكتەپكە بېرىشنى خالىمىغانلىقى سەۋەبىدىن بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشمىغان. نەتىجىدە گۈلەندەم ئاۋستەي كىچىك ھۇجرىدا مۇھىتىلار جەمەتىنىڭ قىز ۋە كېلىن - كۆتىلىرىنىلا ئوقۇتۇش بىلەن چەكلەنگەن.

2 - قېتىملىق مەقسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇتقۇچىغا ھەر ئايدا بىر سەر تەڭگە تۆلەپ تۇرغان. مەكتەپكە كېرەكلىك باشقا خىراجەتلەرنى مەقسۇت مۇھىتى ئۆز يېنىدىن چىقىم قىلغان.

مۇھىبۇللا ئەپەندى 1921 - يىلى كېسەل بىلەن ئاستاندا ۋاپات بولغان (قەبرىسى ھازىر ئاستانا يېزىسىدىكى ئەلپاتتاخان غوجام چوڭ قەبرىستاندا قىمدا)، گۈلەندەم ئاۋستەي ئوغلى پاتىخ بىلەن تۇل قالغاندىن كېيىن، يەنە بىر مەزگىل ئىشلەپ، 1922 - يىلى ئۈرۈمچى ئارقىلىق چۆچەككە كەتكەن، چۆچەكتە تاكى 1955 - يىلىغىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

مۇھىبۇللا ئەپەندىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن يەنى 1923 - يىلى مەقسۇت مۇھىتىنىڭ ئاغىسى مۇسۇل ھاجى ئۈرۈمچىدە تۇرۇۋاتقان مەقسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئاستانلىق تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىسى ئابباس نەجىبىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ، ئاستاندا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچقان 2 - يىلىدىن كېيىن بۇ

تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سېلىنغان، 6 يىللىق تۈزۈمىدىكى مەكتەپنىڭ سىنىپ سانى تەدرىجىي كۆپىيىپ بارغان. 1936 - يىلى ئاستانىدا 2 سىنىپلىق تۇنجى قىزلار مەكتىپى تەشكىل قىلىنىپ، قىزلار مەكتەپتە ئوقۇمايدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلگەن. قىزلار مەكتىپىنىڭ ئورنى ئابدۇرۇسۇل قەييۇمىنىڭ قورۇمىدا بولۇپ، ئۇلارغا گۈلەندەم ئاۋىستەينىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولغان مەقسۇت مۇھىتىنىڭ قىزى ياتمىخان، ئابدۇرۇسۇل قەييۇمىنىڭ ئايالى ئايشەمخانىلار ئوقۇتقۇچى بولغان؛ ئوقۇغۇچىسى 60 قا يەتكەن.

مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئاستانا، جۈملىدىن تۇرپان تەۋەسىدە ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك جىددىي مەسىلە بولۇپ قالغان. 1937 - يىلى تۇرپان ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئاستانا بىۋاسىتە تارماق ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشى بىلەن ئاستانىدا قىسقا مۇددەتلىك ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلغان. كۇرسقا تۇرپان، پىچان، توقسۇندىن بولۇپ 50 ئوقۇغۇچى قاتناشقان. كۇرس ئوقۇتقۇچىلىقىنى دۇگامەت خۇدىيارى، ئابدۇرۇسۇل قەييۇمى ئابدۇرېھىم توخنىياز ئەپەندىلەر ئۈستىگە ئالغان. كۇرس خىراجىتى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ راسخوتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەمىنلىگەن، كۇرس تاماملانغاندا كۇرساتلار تۇرپان، توقسۇن، پىچاندىن ئىبارەت 3 يۇرتقا تەقسىملىنىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى ھەل قىلىنغاندىن كېيىن، ئاستانە تارماق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بەش قىشلاق تەۋەسىدە تارقاق ھالدا مەكتەپ ئاچقان. شۇ چاغدا سىنىپ سانى تەدرىجىي كۆپىيىپ 32 گە يەتكەن. مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن ھەر ئايدا 2، 3 كۈرە بۇغداي ۋە مەلۇم ئۆلچەمدە پۇل بېرىلگەن. 1935 - يىلى خوجانىياز ھاجىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاستانىدا بىر خەنزۇچە ئوقۇتۇش سىنىپى

كارۋىنغا قوشۇپ تېيەنجىنگە ئوقۇشقا ماڭدۇرغان. بۇ ئىككەيلەننى بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئاستانىدىن تۇنجى بولۇپ چوڭ شەھەرلەرگە ماڭغان كىشىلەر دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. لېكىن ئۇلار تېيەنجىگە يېتىپ بارالمىغان، لەنجۇغا يېتىپ بارغاندا ماجۇڭيىنىڭ ئۇلارنى سارايدىن ئىزدەپ تېپىپ ئۆزىنىڭ شىنجاڭغا چىقىش سەپىرىدە قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كېلىپ خوجانىياز ھاجىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

1932 - يىلى ئاستانىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە مەقسۇدىيە مەكتىپىنىڭ ئاخىرقى قارار (1931 - يىللىق) ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى مەھمۇت مۇھىتىغا ئەگىشىپ قەشقەرگە كەتكەن، 1934 - يىلى بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن 20 سى تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفۇنۇنىغا ۋە باشقا مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بارغان.

ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، 1934 - يىلى مەھمۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاستانىدا قايتىدىن بىر سىنىپلىق مەكتەپ تەشكىل قىلىنغان؛ ئوقۇتقۇچىلىقىنى دۇگامەت خۇدىيارى ئۈستىگە ئالغان. بۇ چاغدا مەقسۇت مۇھىتى ۋاپات بولغان، مەھمۇت مۇھىتى بىلەن موسۇل ھاجى مۇھىتىلار قەشقەردە تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، مەكتەپ خىراجىتىنى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى مۇھىتىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرغۇچىسى ئابدۇللا پەرسا (مەقسۇت مۇھىتىنىڭ قېيىنىڭىنى) تەمىنلەپ تۇرغان؛ شۇ چاغدا يەنە ئاستانىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن 1935 - يىلى تەشكىل قىلىنغان بىر سىنىپلىق مەكتەپ بار ئىدى، 1935 - يىلىنىڭ ئاخىرى 1936 - يىلىنىڭ بېشىدا دۇگامەت ئەپەندىنىڭ سىنىپى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاستانىدا 6 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلغان (6 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدە 1 - سىنىپتىن 4 - سىنىپقىچە «ئىپتىدائىي سىنىپ»، 5 - ، 6 - سىنىپلار «رۇشتى سىنىپ» دەپ ئاتالغان). مۇشۇ چاغدا ئىمىر خوجا، تۇرسۇن ۋاھىدى قاتارلىق بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار يېڭىدىن سەپكە قوشۇلغان.

1934 - يىلى ئاستانىدا بەش قىشلاق بىۋاسىتە

ئانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئوقۇتقۇچىلارغا ھەرخىل كىيىملىك رەختلەرنى سوۋغا قىلغان.

1937 - يىلىغىچە ئېچىلغان مەكتەپ تۈپلىرى، ئاساسەن، شەخسلەرنىڭ قورۇلىرىدا بولغان. مەقسۇت مۇھىتىنىڭ قورۇسى يېنىدا كۆپ ھۆججەتلىك مۇكەممەل بىر مەدرىسە مەكتىپىنىڭ ئۆيلىرى بار ئىدى، بۇ مەكتەپنى تاشكەنتتىن شىنجاڭغا كېلىپ تىجارەت بىلەن بېيىنغان مەرىپەتپەرۋەر زات - مەنسۇر جان باي 1922 - يىللىرى سالدۇرغان بولسىمۇ، مەدرىسە مەكتىپى بىلەن مەسچىت بىر تۇتاش ھالدا بىر قورشاۋ تامىنىڭ ئىچىدە بولغانلىقتىن، ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلمەي كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ مەدرىسەدە مەيدان بولمىغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت بولمىغان.

1937 - يىلى ئاستانا ساقچىخانىسىنىڭ باشلىقى، قوشۇمچە ئۇيۇشما رەئىسى ھەسەن ئەلىيوفنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاستاندا (ھازىرقى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپىنىڭ ئورنىدا) 8 سىنىپلىق مۇتتىزىم مەكتەپ قۇرۇلغان. مۇشۇ چاغدا سىنىپلارنى سېلىشتا بىر باي بىر سىنىپ سېلىپ بېرىش چارىسى قوللىنىلغان. مەكتەپ يۈتكەندىن كېيىن مۇتتىزىم مەكتەپ تۈزۈمى شەكىللەنگەن. شۇ چاغدا قۇرۇلغان بۇ مەكتەپ ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئۆي مۇئەسسەسىلىرى تاكى 1982 - يىلىغىچە يەنى سىنىپ تاملىرىغا دەز كەتكەنگە قەدەر ئىزچىل ئىشلىتىپ كېلىنگەن (1982 — 1984 - يىللىرى بۇ مەكتەپ خىشتىن قايتا سېلىندى).

1940 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ماڭارپ ئىشلىرى روناق تاپقان، ئوقۇغۇچى سانىمۇ بارغانسېرى كۆپەيگەن. ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپتە كۈندۈزى بالىلارنى تەربىيەلىسە، كەچلىكى چوڭلارنىڭ ساۋاتىنى چىقارغان. مەكتەپ قورۇسى ئىچىدە مۇقىم ۋاسىكىتبول گارى ۋە تورنىك قاتارلىق تەنتەربىيە مۇئەسسەسىلىرى بولۇپ، بۇ جاي ئوقۇغۇچىلار ھەم چوڭلارنىڭ ھەرخىل تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن

ئېچىلغان، پىچان تۇيۇقلۇق ساۋۇت شاڭپۇرى دېگەن كىشى ئوقۇتقۇچى بولغان (كىشىلەر بۇ ئادەمنى «ساۋۇت لوسى» دەپ ئاتاشقان كەن، ئۇ تۇيۇقتا ئۆيۈك - ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالغان شاڭ فامىلىلىك گۈرۈكەش خەنزۇ كىشىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاپىسى تۇيۇقلۇق ئۇيغۇر ئايال ئىكەن). خەنزۇچە ئوقۇتۇش سىنىپىنىڭ خىراجىتىنى بىر يىلىغىچە خوجانىياز ھاجى ئۆز يېنىدىن بېرىپ تۇرغان، كېيىن بۇ سىنىپ ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتكەن. 1939 - يىلىغا كەلگەندە خەنزۇچە ئوقۇتۇش توختىتىلىپ، بۇ سىنىپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتىلىدىغان سىنىپقا قوشۇۋېتىلگەن. 1936 - يىلىدىن كېيىن ئاستاندا شەخسلەرنىڭ مەكتەپ ئېچىش ئىشى ئاخىرلاشقان.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مەكتەپتە ئوقۇغان تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلار 1940 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ 1 - تۈركۈمى ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا ماڭغان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان يېشى چوڭراق ئوقۇغۇچىلار 1940 - يىلىدىن بۇرۇنلا ئۈرۈمچىدىكى تېخنىكوم، دارىلمۇئەللىمىن قاتارلىق مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغان. شۇ چاغدا ئابلىمىت شېرىپى، رەجەپ توختى، كارامەت ئىسلام، ئەيسا يۈسۈپ، يۈسۈپ ئىلياس قاتارلىقلار ئوقۇغان. 1935 - يىلىدىن كېيىن ئېچىلغان سىنىپلاردا ئاساسەن قازان ۋە ئۇفالاردا بېسىلغان پەننىي ۋە دىنىي كىتابلار دەرسلىك قىلىپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، تىل - ئەدەبىيات، ئىلمى ھال (دىن دەرسى)، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ناباتات (بوتانىكا)، تارىخ، ئەسىر ساۋادەت، ئەششپائىيە (ئەرەب تىلى دەرسى)، تەنتەربىيە، ناخشا ۋە رەسىم قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. مەكتەپلەردە يىللىق ئىمتىھان ئاتا - ئانىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئېغىزچە ئېلىنغان. ئوقۇغۇچىلار يېزا مۇتئەۋەرلىرى قاتناشقان ئوچۇق سورۇندا چەك تارتىپ چەكتىكى سوئاللارغا ئوقۇتقۇچى ۋە ئاتا - ئانىلارنىڭ ئالدىدا جاۋاب بەرگەن. نەتىجىسى ياخشى ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيۇشما مۇكاپات بەرگەندىن باشقا يەنە سودىگەر، بايلارمۇ سوۋغا - تەقدىم قىلغان. ئىمتىھان مەزگىلىدە ئاتا -

ئەخلىمە، مۇنەۋۋەر، مۇبارەك قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار كەلگەن. ئۇلار قىز ئوقۇغۇچىلارغا رەشلىيە ئىشلەش، كەشتە بېسىش، تور توقۇش، تىككۈچىلىك قاتارلىق قول ئىشلىرىنى ئۆگەتكەن. قول ئىشلىرىنى ئۆگىتىش ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا يەنە شۇ چاغلاردا ئاستانىدا تۇرۇۋاتقان رەشىدە خانىم (بۇرھان شەھىدىنىڭ ئايالى) مۇ يېقىندىن ياردەمدە بولغان.

1944 - يىلى ۋۇ جۇڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن بازار باھاسى قالايمىقانلىشىپ پۇل پاخاللىقى ئېغىرلىشىپ كەتكەن، خىيانەتچىلىك كۈچىيىپ، ئوقۇتقۇچىلار ئۆز ئىش ھەققى بىلەن تۇرمۇش كۆچۈرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

بىتىم يىللىرى يەكەن گارنىزونتىنىڭ قوماندانى چۇ فاڭگاڭ تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان، ل. مۇتەللىپنىڭ ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىدىكى ساۋاقدىشى ئەنۋەر يۈسۈپ ئەينى چاغدا ئاستانىدا ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ، ئەتىگەندە مەكتەپتە دەرس ئۆتسە، چۈشتىن كېيىن توپلاردا ناغرا چېلىپ، كاۋاپ سېتىپ، كەچتە بۆز توقۇپ كۈنىنى تەستە ئۆتكۈزگەن. مائارىپ ئىشلىرى چېكىنىشكە باشلىغان. ۋۇجۇڭشىن دەۋرىدىكى پۇل پاخاللىقى مەسئۇت سەبىرى رەئىس بولغان چاغلاردىمۇ داۋام قىلغان. ئوقۇتقۇچىلار بىر نەچچە ئايدا بىر قېتىم ئىش ھەققى ئالالغان. ئاستانا مەكتەپنىڭ كاسسىرى ئابدۇرازاق نىياز ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە 9 نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ 3 ئايلىق ئىش ھەققىنى ئالغىلى بېرىپ، بانكىدىن پۇل ئالغاندىن كېيىن، پۇلنى كۆتۈرەلمەي مەپە كىرا قىلىپ تۇرپان بازىرى يېڭىشەھەردىن كونا شەھەرگە ئېلىپ كەلگەن، كىرا ھەققىنى تۆلەپ بولغاندىن كېيىن ئاشقان پۇلغا خۇرجۇننىڭ بىر تەرىپىگە سويۇن، يەنە بىر تەرىپىگە پىنتوزا ئېلىپ كېلىپ ئوقۇتقۇچىلارغا تارقىتىپ بەرگەن. مەكتەپ ئىشچىسى تاشپولاتنىڭ 3 ئايلىق ئىش ھەققى 30 مىليون دوللارغا ئاران بىر بولاق سەرەڭگە كەلگەن. ئوقۇتقۇچى ساپىتقا بىر ئايلىق ئىش ھەققى ئۈچۈن بىر سۈگەن (ئېشەككە ئارتىلىدىغان قوش سىۋەت) پۇل كەلگەن بولسىمۇ،

(ئاخىرى 27 - بەتتە)

شۇغۇللىنىدىغان مەركىزىي سورۇنى بولۇپ قالغان. بۇ مەكتەپتە يەنە ئەپچىل بىر تىياتىر سەھنىسى ياسالغان، بۇ سەھنە ئۆزىنىڭ گىرىمخانىسى ۋە سىنىپ ئۆيلىرى بىلەن قورشالغان بولۇپ ئۈستى ئوچۇق كۈلۈپ شەكلىنى ئالغان. بۇ سەھنىدە ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئۇيۇشما خادىملىرىدىن تەشكىللەنگەن «سانائىي نەفسە» ھەرخىل كونسېرت، كومېدىيە، دراممىلارنى ئويناپ تۇرغان. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئادەتتە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مەسئۇل بولۇپ تەشكىللەنگەن، مائارىپ ۋە مەدەنىي مەشغۇلات چىقىملىرىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى خەلقىتىن ئۆشۈرە. زاكات يىغىش، ئىئانە توپلاش، قۇربانلىق قوينىڭ ئۈچەي، تېرىلىرىنى يىغىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ھەل قىلغان.

ئەينى يىللاردا مەكتەپتە ئىشلىتىلىدىغان بورنى ئوقۇتقۇچىلار تاغدىن سىڭىرتاش ئەكەلدۈرۈپ ئۆزلىرى ياسىغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش قوراللىرى سامان قەغەز، تاشتاختا، قېرىنداش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان.

مەدەنىيەت - ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئاستانىدا كۈلۈپ سېلىشقا توغرا كەلگەچكە، ئاستانا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ تەستىقى بىلەن كۈلۈپ سېلىش ئۈچۈن، مەكتەپكە ئاراتام بولغان ئاستانا مەركىزىي مەدرىسەنىڭ چەتتىكى كونا ئۆيلىرىنى چېقىشقا كىرىشكەن، ئەمما تۇرپان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى گونىڭ قۇرتىتىشى بىلەن ئاستانىدىكى بىر نەچچە كىشى بىرلىشىپ ئاستانا ئاخۇننىڭ مۆھۈرىنى باستۇرۇپ يۇقىرىغا ئەرز سۇنغان. نەتىجىدە شېڭ شىسەينىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن گوجۇيچاڭ 1940 - يىلى ئاۋغۇستتا ئۇيۇشما رەئىسى ھەسەن ئەلىيوف، باش كاتىپ ئابدۇلھېتىپ باقى، مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى قاسىم ھابىللارنى قولغا ئالغان، ئۇلار شۇ كەتكەنچە شېڭ شىسەينىڭ تۈرمىسىدە يوقالغان.

شۇ چاغدا ئاستانىدا ئەسلىدىكى قىزلار سىنىپى ئاساسىدا قۇرۇلغان بىر مۇنتىزىم قىزلار مەكتىپى بار بولۇپ، بۇ مەكتەپكە 1944 - يىلى ئۈرۈمچىدىن

ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ئۈستىدە مۇلاھىزە

مورېنەن

بىرقانچە ئۇرۇق بىر قەبىلىنى تەشكىل قىلاتتى. بىرقانچە قەبىلە قوشۇلۇپ بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايتتى، ئۆزىگە قاراشلىق چىدىرلارغا باشلامچىلىق قىلىپ بىرلىكتە كۆچۈپ يۈرۈپ مال - چارۋا باقاتتى. كۆچۈش يوللىرى ۋە يايلاقلار قەبىلىلەر بويىچە ئايرىلاتتى. ھەربىر قەبىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا زېمىنى بولاتتى (« كېيىنكى خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى »). ھەرقانداق بىر ياخشى يايلاقمۇ ھەددىدىن زىيادە ئات، كالا، قوي ۋە تۆگىلەرنى سىغدۇرۇپ كېتەلمىگەچكە، ھەرقايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەر ئۆزلىرىگە تەۋە يايلاق دائىرىسىدىلا ياشاشقا مەجبۇر ئىدى. ئەگەر باشقا قەبىلىلەرنىڭ يايلىقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرسە ماجىرا يۈز بېرىپ، قوراللىق توقۇنۇش پەيدا بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەككە ئائىلىلەرنىڭ كۈچى ئاجىز بولغاچقا، ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ ھىمايىسى بولمىسا، ھەرۋاقىت يۇرتلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىشى مۇمكىن ئىدى ياكى بولمىسا تەبىئىي ئاپەتلەرگە تاقابىل تۇرالمىتتى. شۇنىڭ بىلەن ھايات كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالاتتى. بەزىلەر ھۇنلارنىڭ ئۇرۇق تۈزۈمى تۈرىلەر بىلەنلا چەكلەنگەن، «ئادەتتىكى چارۋىچىلار ۋە قۇللاردا پەقەت ئائىلىلا بار بولۇپ ئۇرۇق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى»، چۈنكى «ئادەتتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئۇرۇقداشلىقى كۆچمە چارۋىچىلىق ۋە ئۇرۇشنىڭ بېسىمى بىلەن ئائىلىلەرگە پارچىلىنىپ كېتەتتى ياكى ئۇ چارۋىچىلار يەككە - يىگانە ھالدا ھەرقايسى جايلاردا ئېقىپ يۈرەتتى» دەپ قارايدۇ. بۇلارمۇ ئاساسى يوق گەپ. بىر قىسىم ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ ئەزالىرى

بەزىلەر «قەدىمكى ھۇنلاردا ھېچقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈم بولمىغان، ئۇلار ئائىلىنى بىرلىك قىلىپ ئات، كالا، قوي ۋە تۆگە، ئېشەكلەرنى ھەيدەپ يۈرۈپ، يايلاقتا كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى» دەپ قارايدۇ. ھۇنلارنى چېچىلاڭغۇ بەدەۋىلەر توپى دەپ قاراش قەدىمكىلەرنىڭ بىر تەرەپلىمە كۆز قارىشى ئىدى. بەزى تارىخچىلار بۇ خىل قاراشقا ۋارىسلىق قىلماقتا. مەزكۇر ماقالىمدە ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ھەمدە ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ بەلگىلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزمەكچىمەن، بۇلار ھۇنلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيەتلىك بولسا كېرەك.

1. ھۇنلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى

ھۇنلار مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا چارۋا - مال بېقىپ كۆچۈپ يۈرۈپ ياشىغان مىللەت بولۇپ، شيا سۇلالىسى دەۋرىدىن چۈنچىۈ، يېغىلىق دەۋرلىرىگىچە ئىپتىدائىي ئۇرۇق جەمئىيىتى مەزگىلىدە تۇرغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇپ دۆلەت قۇرغان.

ھۇنلارنىڭ ھەربىي قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلىتىدە ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىلاتلىرى ئۇزۇن مەزگىل ساقلىنىپ كەلگەن. ھۇنلار «چىدىر» نى ئاساسىي بىرلىك قىلاتتى. بۇ يەردىكى «چىدىر» كېڭىز ئۆيىنى كۆرسىتىدۇ. «كېيىنكى خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، «چىدىر جۇڭگودىكى ئائىلە بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى». بىرقانچە «چىدىر» بىر بازگاھنى تەشكىل قىلاتتى. بىرنەچچە بازگاھ بىر ئۇرۇقنى تەشكىل قىلاتتى.

ئۇرۇشنىڭ تەسىرىدە چېچىلىپ، يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ قالسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەسلىدىكى ئۇرۇق ياكى قەبىلىسىگە قايتىپ كېلىشكە تىرىشاتتى. تارىخنامىدە خاتىرىلىنىشىچە: ئىچىغىسە تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىدىن ۋېي چىڭ، خو چۈيىڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۇنىڭ قەبىلىسىدىكىلەر تارقاپ كېتىدۇ. بىر مەزگىلدىن كېيىن ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كېلىپ، «قايتىدىن قوۋم بولۇپ ئۇيۇشىدۇ» («خەننامە: ھۇنلار تەزكىرىسى»)، بۇ دەل شۇنىڭ مىسالدۇر. چېچىلىپ كەتكەن چارۋىچىلار ئەسلىدىكى ئۇرۇق، قەبىلىلەرگە قايتىپ كېلىشكە ئامالسىز بولسا، بويسۇندۇرغۇچىلار ياكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىگە ئۆتۈپ، يېڭى ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىللىگەن. باتۇر تەڭرىقۇت ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ مۇشۇنداق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرىغا نىسبەتەن بىر يۈرۈش مەمۇرىي، ھەربىي ئورگانلارنى قۇرغان. ھۇن يىگىتلىرىنى «چەۋەنداز» لار قوشۇنى قىلىپ تەشكىللىگەن. تەخمىنەن بىر چەتتىن بىرىدىن چەۋەنداز (ئاتلىق ئەسكەر) بولۇپ، 10 «چېدىر» دىن بىر بارگاھ تەشكىللىنەتتى ھەم ئۇلارغا بىر ئونبېشى يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئونبېشى ھەم ئاساسىي قاتلامدىكى ھەربىي ئەمەلدار ھەم بىر بارگاھنىڭ مەمۇرىي باشلىقى ھېسابلىناتتى. تەخمىنەن 10 بارگاھتىن 100 چەۋەنداز تاللىنىپ، ئۇلارغا يۈزبېشى زەھبەرلىك قىلاتتى، يۈزبېشى ئۇرۇقنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي باشلىقى ھېسابلىناتتى. 10 ئۇرۇقنىڭ چەۋەندازلىرىدىن 1000 ئاتلىق ئەسكەر چىقاتتى، ئۇلارغا مىڭبېشى رەھبەرلىك قىلاتتى. مىڭبېشىمۇ قەبىلىنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي باشلىقى ھېسابلىناتتى. 10 قەبىلىنىڭ چەۋەندازلىرىدىن بىر تۈمەن چەۋەنداز تەشكىللىنەتتى، ئۇلارغا تۈمەن بېشى (خان) يېتەكچىلىك قىلاتتى، ئۇلار قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي باشلىقى ئىدى. مودۇ (باتۇر تەڭرىقۇت) ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە ئۇنىڭ قول ئاستىدا 24 تۈمەن بېشى (خاقان) بار ئىدى. ئۇ

ھۇنلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلىتىنىڭ ئەلا يۇقىرى مەمۇرىي، ھەربىي ئاقساقلى ئىدى. بۇ خىل مەمۇرىي، ھەربىي تەشكىلى قۇرۇلما توغرىسىدا «تارىخنامە: ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ناھايىتى ئېنىق مەلۇماتلار بار. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، باتۇر تەڭرىقۇت «ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، سول قور قان، ئوڭ قور قان، ئوڭ چوڭ سەركەردە، سول چوڭ سەركەردە، ئوڭ چوڭ تۇتۇق بەگ، سول چوڭ تۇتۇق بەگ، ئوڭ تۇتۇق بەگ، سول تۇتۇق بەگ، ئوڭ قۇتبېگى، سول قۇتبېگى تەسىس قىلدى... بۇلار ئومۇمەن 24 باشلىق بولۇپ، بۇلارنىڭ قوشۇنلىرى «تۈمەن چەۋەنداز» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ 24 باشلىقنىڭمۇ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا تەسىس قىلغان مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى، كىچىك قان، ۋەزىر، تۇتۇق بەگ، تۈتۈن بېگى، قۇتقۇبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى. بەگلەرنى تەڭرىقۇت تەيىنلەيتتى. ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئەمەلىي ھوقۇق ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە، تەۋەسىدىكى كىشىلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ پەرقلىنەتتى («كېيىنكى خەننامە: ھۇنلار تەزكىرىسى»). بۇلارنىڭ ئىچىدە سول قور تۇغ قاننىڭ ھوقۇقى ھەممىدىن چوڭ ئىدى. مىڭبېشىدىن تۆۋەن بولغان ئوتتۇرا - تۆۋەن دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي باشلىقلارنى ھەرقايسى بەگلەر تەيىنلەيتتى. باتۇر تەڭرىقۇت ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ھەم باشقۇرۇشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن ئۆزىگە تەۋە بولغان كەڭرى زېمىننى ئوڭ، ئوتتۇرا سول دەپ 3 چوڭ مەمۇرىي، ھەربىي رايونلار بۆلگەن. مەركىزىي قىسمىنى ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇرغان. سول تەرەپكە سول تۇغ قان، ئوڭ تەرەپكە ئوڭ تۇغ قان ھۆكۈمرانلىق قىلغان «تارىخنامە: ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە «ھەرقايسى سول قانات بەگ، سەركەردىلەر شەرز تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، تەۋە زېمىنى توپ - توغرى شاڭگۇ ۋىلايىتىگىچە باراتتى، شەرقتە خۇيخې چاۋشەنلەر بىلەن تۇتىشاتتى. ئوڭ قانات قانلارغىر، تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، زېمىنىنى شاڭجۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى توخرى، دى، چياڭلار بىلە

تۇنشاتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسى بولسا دەپچۈن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە ئۇدۇل جايلاشقاندى».

ھۇنلارنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنىڭ بۇنداق ئوڭ، ئوتتۇرا، سول دەپ ئايرىلىشى ھەرگىز ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىن دېرەك بەرمەيتتى. چۈنكى چوڭ ھوقۇق يەنىلا تەڭرىقۇتنىڭ قولىدا بولۇپ، ئوڭ قانات، سول قانات بەگ، سەركەردىلەر ئۇنىڭ ئەمرى ۋە پەرمانىغا بويسۇناتتى. ئېنگىلىس مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەتنىڭ قەدىمكى ئۇرۇق تەشكىلىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ (دۆلەت) نىڭدا پۇقرالار رايونلار بويىچە ئايرىلىدۇ». ھۇنلار گەرچە قەدىمكى ئۇرۇق، قەبىلە شەكلىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، پۇقرالارنى رايونلار بويىچە بۆلۈپ باشقۇرغانلىقى ناھايىتى روشەن، مانا بۇ دەل دۆلەتنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىڭ بىر ئالامىتى.

ھۇنلار دۆلەت ھاكىمىيىتىدە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ئورگانلاردىن سىرت يەنە مەركەزدە ھەرقايسى ۋەزىر، بەگلەردىن تەركىب تاپقان تۈرلەر قۇرۇلتىيى تەسىس قىلغان. بۇ قۇرۇلتاي يىلدا 3 قېتىم چاقىرىلىپ، چوڭ-چوڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلار مۇزاكىرە قىلىناتتى. «ھەر يىلى نورۇز ئېيىدا ھۇن باشلىقلىرى تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا باش قوشۇپ نەزىر-چىراغ قىلاتتى. 5-ئايدا تاۋپاگاھ (خەنزۇچە لۇڭچىڭ) غا يىغىلىپ چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئانا-بوۋىلىرى، ئاسمان-زېمىن، ئەرۋاھلارغا سېغىنىپ تاۋاپ قىلاتتى. كۈزدە ئاتلار سەمرىگەندە ئورمان سەيلىسى ئۆتكۈزەتتى (خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى). قەدىمدە نەزىر-چىراغ بىلەن سىياسىي پائالىيەتلەر بىر-بىرىگە زىچ بىرلىشىپ كەتكەندى. ئالاھىدە جىددىي ئەھۋاللار يۈز بەرگەندە تەڭرىقۇت يەنە ۋاقتلىق يىغىن ئاچاتتى. تۈرلەر قۇرۇلتىيى ئەسلىدە ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىدىكى قەبىلە ئاقساقاللىرى يىغىنىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان بولۇپ، ئەينى يىللىرى ئۇنىڭدا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بارلىق چوڭ ئىشلىرى توغرىسىدا قارار چىقىرىش ھوقۇقى بولاتتى. قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ شۇ

قۇرۇلتايدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇتقا چىقاتتى. شۇ ۋاقىتلاردىكى تۈرلەر قۇرۇلتىيى گەرچە تەڭرىقۇتقا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپ، ھوقۇق كۈرىشى داۋامىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئادەتتە تەڭرىقۇتنىڭ مەسلىھەت بېرىش ئورگىنىدىن ئىبارەت ئىدى. «تارىخنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، توڭگۇسلار ھۇنلارنى بوزەك ئېتىپ ئۇلاردىن تۈمەنخاندىن قالغان تۇلپارنى سوراپ باتۇرغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. باتۇر تۈرلەر قۇرۇلتىيى ئېچىپ، مەسلىھەت سالغاندا بارلىق ئەمەلدارلار: «تۇلپار ئات ھۇن ئېلىنىڭ تەۋەرىۋك ئېتى، بېرىلمىسۇن» دېيىشىدۇ. توڭگۇسلار ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىنى بىرسۇن دېگەندە، مەنسەپدارلار غەزەپلىنىپ: «توڭگۇسلار يولسىزلىق قىلىپ ئالچى سوراپتۇ، ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرەيلى» دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. بىراق باتۇر تەڭرىقۇت بۇلارغا قۇلاق سالماي، تۇلپار ۋە ئالچىنى توڭگۇسلارغا بېرىۋېتىپتۇ. بۇ قارار باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ توڭگۇسلارنى بىخۇتلاشتۇرۇش ھىيلىسى بولسىمۇ، تۈرلەر قۇرۇلتىيىنىڭ سىياسىي ئىشلاردا ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقىنىڭ قالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ۋارىسىغا كەلسەك، ۋارىسلىق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالاتتى، تۈرلەر قۇرۇلتىيىدا سايلانمايتتى.

ھۇنلارنىڭ مەمۇرىي، ھەربىي ئىشلىرىغا مەسلىھەت بېرىدىغانلار قاتارىدا تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى بار ئىدى. «خەننامە، ھۇنلار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلار پىڭ چىڭ شەھىرىدە ليۇ باڭنى قورشىۋالغاندا، ليۇباڭ تەرەپ ئالچىغا پارا بېرىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت «ئالچىنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلىپ، قورشىۋالدىن بىر بۇلۇڭنى ئېچىپ بەرگەن»، شۇنداق قىلىپ ليۇ باڭنى قاچۇرۇۋەتكەن. يەنە بىر خاتىرىگە قارىغاندا، قوغشار تەڭرىقۇت ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ساكرانقا چۈشۈپ قالغاندا، يېڭى تەڭرىقۇت تەيىنلەش توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزۈلگەن، كېڭەشكە ئاقىل ئالچى بىلەن چوڭ ئالچى قاتنىشىپ، تەڭرىقۇتقا پىكرىنى بايان قىلىشىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ئەتراپىدا يەنە بىر تۈركۈم

ئۇنىڭدىن تۆۋەن دەرىجىلىك خادىملار 200 دىن كۆپرەك بولاتتى. مانا بۇ نۇرغۇن «خادىم» تەڭرىقۇتنىڭ خاس نەۋكەلىرى ئىدى. ھۇنلار ھاكىمىيىتى يۇقرالارغا ئالۋان سېلىپ باج يىغاتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە ھۇنلار ھەر يىلى كۈزدىكى چوڭ مەرىكىدە نەزىر - چىراغ قىلىپ، دۆلەت ئىشلىرىنى كېڭەشكەندىن سىرت يەنە «ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ھېسابى ئېلىناتتى يەنى مەرىكىدە ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى نوپۇس ۋە چارۋىچىلارنىڭ كۆپىيىش ۋە ئازىيىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلۈپ، شۇنىڭغا ئاساسەن ئۇلاردىن ئېلىنىدىغان باج ۋە ئالۋان - سېلىقنىڭ سانى بېكىتىلەتتى. سىماچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، «تەڭرىقۇتنىڭ قۇت بەگلىرى ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىغا ياردەملىشەتتى». بۇ گەپنى شۇي فۇيۈەن مۇنداق شەرھىلىگەن: «قۇت بەگ تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قەبىلىلەر بولمايدۇ (ھېچقانداق قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلمايدۇ). لېكىن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىنى بار» («تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى ئىزاھاتلار توغرىسىدا تەتقىقات» 110 - جىلد). ئەمدى زېمىنمۇ، ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئەمىلىمۇ بولمىغان قۇت بەگلەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ «ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ياردەملىشىشى» باج - سېلىق يىغىش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. خەن ۋېندى زامانىسىدا يەن بەگلىكىدىن ھۇنلارغا ئەل بولغان جۇڭ خاڭيۇ «تەڭرىقۇتقا سول قول، ئوڭ قول تەرەپلەرنى تۈرلەرگە بۆلۈپ دەپتەرگە ئېلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئاممىدىن باج يىغىۋېلىشنى ئۈگەتكەن» (تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى). بۇ يەردىكى خەنزۇچە «疏记» دېگەن سۆز (تۈرلەرگە بۆلۈپ دەپتەرگە ئېلىش) دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىدى. بەزىلەر ھۇنلارنىڭ ئوردىسىدا ئوڭ، سول قول دەپتەرچى بەگلەر

«باخشى» لار بولۇپ، ئۇلار نەزىر - چىراغ پائالىيىتى ئارقىلىق ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلارغا ئارىلىشاتتى. شۇنداقلا ئۇلار مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە خاتىرىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى قوشۇن چىقىرىپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، تەڭرىقۇت بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «باخشىلارنى ھەرقايسى يول ۋە دەريالارغا قوي، كالىلارنى كۆمدۈرۈپ، ھوجۇمغا كېلىۋاتقان چېرىكلەرنى قاغاشقا بۇيرۇغان» («خەننامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى). يەنە «خەننامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، سەركەردە ۋېيلۈي قالدۇرۇق سانغۇن* لى گۇاڭلى بىلەن مەنسەپ تالىشىپ قالغاندا، تۇڭگۇس باخشىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن، «تۇڭگۇسلار ئىلگىرى ھەربىي نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزگەن چاغلىرىدا، دائىم قالدۇرۇق سانغۇن قوللىنىشقا چۈشۈپ قالسا، ئۇنى قۇربانلىق قىلىمىز دېيىشەتتى، ئەمدى نېمىشقا شۇنداق قىلمايدۇ؟ دەپ ئاۋال تەڭرىقۇتنىڭ چىشىغا تەگكەن». مانا بۇنىڭدىن «باخشىلار» نىڭ رولىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىدا مەخسۇس مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان قاراۋۇل نەۋكەرىلەر تەشكىلى بار ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇن مەنسەپدارلىرى قاتارىدىكى كەپتاۋۇل، كاھېگ، تۇتۇق بەگ دېگەندەك مەنسەپلەر - نى بەزىلەر خۇاشيالار (يەنى خەنزۇلار) دىكى مەنسەپلەردىن ئۆلگە قىلىپ قوللانغان دەپ قارايدۇ. كەپتاۋۇل (كىچىك ئىشنىڭ ئاغىسى) مەخسۇسلا خاننىڭ تۇرالغۇسىنى قوغدايدۇ ھەم جەڭلەرگە مۇقاتىنىشىدۇ. تۇتۇق بەگ «ياردەمچى ئەمەلدارلارنى، ھەربىي مەنسەپدار ۋە چېرىكلەرنى باشقۇرىدۇ» («خەننامە» مەنسەپ ۋە ئەمەللەر ئىسمىلىكى). كەپتاۋۇل، كاھېگ (تۇتۇق بەگ) نىڭ جىق ياكى ئاز بولۇشى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، تەڭرىقۇتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قوغداپ تۇرىدىغان مەخسۇس پاسىبانلار ۋە قورۇقچىلار تەسىس قىلىنغان. «خەننامە» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، تەڭرىقۇت ئوردىسىدا نامدار بەگلەردىن تارتىپ،

* قالدۇرۇق سانغۇن — ئالدىنقى دەۋردىن خىزمەتتە قالدۇرۇلغان كونا سانغۇن.

《疏计》 تەيىنلەنگەن» دېيىشىدۇ. ھۇنلارنىڭ باج - سېلىق تۈزۈمى بىرقەدەر ئاددىي، قوپال بولۇپ، جۇڭ خاڭيۇ خەن بەگلىكىدىكىلەرنىڭ باج - سېلىق يىغىشتىكى ئۇسۇل ۋە تەجرىبىلىرىنى ھۇنلارغا ئۆگىتىپ، ئۇلارنىڭ باج - سېلىق تۈزۈمىنىمۇ تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرگەن. سوت بىلەن تۈرمە دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھۇنلار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇنلار تۈرلەرنىڭ مال - مۈلكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، قانۇندا مۇنداق بەلگىلىگەن: «تىغ (پىچاق) بىلەن كىشىنىڭ بىر غېرىچتىن ئارتۇق يېرىنى زەخمىلەندۈر - گۈچلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. ئوغرى ئۆيگە ئوغرىلىققا كىرگەن بولسا، جىنايىتى يېنىكلەرنىڭ ئوشۇقى چىقىلىدۇ. جىنايىتى ئېغىرلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ». يەنە بىر خاتىرىگە قارىغاندا، ھۇنلار «چەۋەنداز» لارنىڭ جەڭ قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، «ئېرىشكەن غەنىمەتلىرىنى ئۆزىگە بېرىش، قولغا چۈشكەن ئادەملەرنى قۇل قىلىش» نى بەلگىلىگەن. «خەننامە. ۋاڭ ماڭ تەزكىرىسى» دە مەزمۇنى ئېنىق بولمىغان بىر قانۇن (يەنى قۇش ۋە مەرۋايىتلارنى تەڭرىقۇتقا قالدۇرۇش قانۇنى) مۇ قەيت قىلىنغان. ھۇنلارنىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلىشتا سوت ۋە تۈرمىسىمۇ بولغان. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە ئېيتىلىشىچە، باشقا ئۇرۇقتىن بولغان بەگلەردىن قۇيانلار سول قول، لانىلار ۋە شۇيىۇلار ئوڭ قول بەگ بولۇپ، دەۋا - دەستۇر، سوراق ۋە تۈرمىگە ئالاقىدار ئىشلارنى باشقۇراتتى. جىنايەتچىلەرنى قامايدىغان قاماقخانىلار بار ئىدى. لېكىن «قاماق مۇددىتى 10 كۈندىن ئاشمايتتى. پۈتۈن دۆلەت بويىچە مەھبۇس بىرنەچچىدىن ئاشمايتتى. بۇنداق بولۇشنى كۆچمە چارۋىچىلىقنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن بولۇپ، ھۇنلار يېزا ئىگىلىك دۆلەتلىرىدىكىدەك قاماق جازاسىنى ئەڭ مۇھىم جازا ۋاسىتىسى قىلىپ قوللانمايتتى. ھۇنلارنىڭ مەھبۇسلارنى قاماشتا ئىشلىتىدىغان قوراللىرى ۋە مەھبۇس ھازۇنسى بار

ئىدى. «خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ھۇنلاردىن چېن لىياڭ، جۇڭ دەي قاتارلىق خاتىرىلەرنى خەن خانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ئۆتۈنگەندە، «تەڭرىقۇت بۇ تۆتەيلەننى ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى كالا كېسەرلەردىن تارتىپ خوتۇن - بالىلىرىغىچە 27 كىشىنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇپ، قوللىرىغا كويۇپ پۇتلىرىغا ئىشكەل سېلىپ، مەھبۇسلار ھارۋىسىغا قاماپ كەلگەن ئەلچىلەرگە تاپشۇرۇپ بەرگەن». ھۇنلارنىڭ باشقا قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق ئىدى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ مۆتىۋەرلىرىنى خەن سۇلالىسىغا ئەۋەتىپ تۇراتتى. «ھەرەمبېگى شى X فېڭنى مەكتۈپ بىلەن ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن»، رەھمەت ئېيتىپ يۈگەن ئەۋەتكەن»، «ياساقبەگلەرنى رەھمەت - تەشەككۈرلەرنى بىلدۈرۈشكە ئەۋەتىپ تۇراتتى» («تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى») دە ئەنە شۇنداق خاتىرىلەر بار. ھۇن تەڭرىقۇتمۇ ئۆز ئوردىسىدا چەت ئەللەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلاتتى. بۇنداق سورۇنلارغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان ئەمەلدارلار «ساھىبخان» دەپ ئاتىلاتتى (خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى). مېھمانلارنى كۈتۈۋالغاندا زىياپەت بېرىلەتتى. زىياپەتتە شائىرلار شېئىر ئوقۇيتتى. ھەزىلكەشلەر ئويۇن كۆرسىتەتتى. ⑥ بۇ ئىشلار ئەسلىدىنلا بىرەرسىنىڭ باشقۇرۇشىغا مۇھتاج ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» قاتارلىق كىتابلاردىكى ھۇنلارغا ئائىت بايانلاردا تەڭرىقۇتنىڭ خەن خانلىقى ئوردىسىغا بازاغان دىپلوماتىك ئالاقىنامىلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. بۇ ئالاقىلەرنىڭ سۆز - جۈملىلىرى مەغرۇر ھەم جايدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ماھىرى قەلەمكەشلەرنىڭ قولىدىن چىققانلىقىدا گەپ يوق. ئۇنىڭدىن باشقا، خەن ئوردىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى تىل - يېزىق ئالاقىلىرىدا تەرجىمە ۋە يېزىقچىلىق ئىشلىرىمۇ مەخسۇس كەسپىي خادىملارغا مۇھتاج ئىدى. «خەننامە. خۇشئامەتچىلەر تەزكىرىسى» دە «تەڭرىقۇت دۇڭشىيەننى كىچىك (كەپنى

چۈشەنمەيتۇ) دەپ تىلماچىلاردىن سورىدى» دېگەندەك خاتىرىلەر بار. «زېمىن تەۋەلىكىنى ئايرىش دەستۇرى» دا «خەن خاندانلىقى بىلەن ھۇن خاندانلىقى قۇت بىتەرچى باسقان. . .» دېگەن گەپلەر بار. بەزىلەرنىڭ تەھقىقەپ ئىسپاتلىشىچە «قۇت بىتەرچى» دېگەن سۆز دىپلوماتىك ئالاقىنىڭ يازىدىغان، تەرجىمە قىلىدىغان، خوش قەلەم بىلەن كۆچۈرىدىغان مۈلكىي خادىم ئىكەن. ھۇنلارنىڭ تاشقى بۆلۈملىرىدە شۇنداق مۈلكىي خادىم ناھايىتى كۆپ بولسا كېرەك. ھۇنلار ئىستىلا قىلىنغان قەبىلە ۋە دۆلەتلەرگە باشقىچە سىياسەت قوللىناتتى. شىرۇ، پۇلۇي دېگەن ئىككى قەبىلە خەلقى «زودى» (سول يەر) ۋە ئوڭ ئاۋۇدى (ئوڭ ئەسكى يەر) دېگەن جايلارغا مەجبۇرى كۆچۈرۈلۈپ، ھۇن بەگلىرى تەرىپىدىن بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان ۋە قۇل قىلىنغان. بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاز بولغان. كۆپ ساندىكى ئىستىلا قىلىنغان دۆلەتلەردە ئۇلارنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتى ۋە رەھبەرلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا يول قوياتتى. ھۇنلار پەقەت ۋاكالىتچىلەرنى ئەۋەتىپ ئۇلارغا نازارەتچىلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ بېقىندىلىق مەجبۇرىيەتلىرىنى ئادا قىلغۇزاتتى. ھۇنلار ئۆز ئېلىنىڭ ئىچىدە قۇللار، ئادەتتىكى پۇقرالارنى ئېكىسپلاناتسىيە قىلىپ قۇلدارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدايتتى. سىرتتىكى قارام بېقىندى ئەللەرنى تالان تاراج قىلىپ، ھەرقايسى ئەللەردىكى خەلقلەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇراتتى. ئۇلار ئارمىيە، سوت، تۈرمە قاتارلىق دۆلەت ئاپپاراتلىرىنى قۇرغانىدى. ئېنگىلىس ئېيتقان دۆلەت، قەبىلىلەرنىڭ ئىككىنچى تۈرلۈك ئالاھىدىلىكىگە ئوخشىمايتتى. يەنى ئۇلاردا «ئۆزلۈكىدىن قوراللىق كۈچ بولۇپ ئويۇشىدىغان ئاھالىلەرگە بىۋاسىتە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان»، «ئاممىۋى ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى» شەكىللەنگەندى. غەربتىكى بەزى كىشىلەر ھۇنلاردا دۆلەت بار - يوقلۇقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. «ئۇلار پەقەت ھەربىي دېموكراتىيە باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىدى» دەپ قارايدۇ. ناھايىتى

ئېنىقكى بۇ خىل قاراش پۈت تىرەپ تۇرالمىدۇ. 2. ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھۇنلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى ھۇن قۇلدار تۈزۈلمىسىنىڭ ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشلىرى داۋامىدا قۇرۇلغان بولغاچقا، دەسلەپتىنلا تۈزۈلمىنىڭ دىكتاتورىزم خاراكتېرىنى ئالغانىدى. بۇ ھۇنلار ھاكىمىيىتىنىڭ بىرىنچى ئالاھىدىلىكى، يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئىلىم ساھەسىدە قەدىمكى شەرقىي ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى تۈزۈملەر دىكتاتورىسى ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىلەر قىزىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل پىكىر بار. بىرىنچى خىلى، قەدىمكى شەرق دۆلەتلىرىدىكى ھەرقايسى تۈزۈملەر دىكتاتورىسى چوڭ دەريا - ئېقىنلار ۋادىسىدىكى ئېكىسپانزىيە مەدەنىيىتى سۇ ئىنشائاتىغا مۇھتاج، ھالبۇكى، سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە باشقۇرۇلۇشىدا مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى بولمىسا بولمايدۇ. ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى جەزمەن تۈزۈملەر دىكتاتورىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭا تۈزۈملەر دىكتاتورىلىقىدىكى سىياسىي تۈزۈم شەرق دۆلەتلىرىدە ئەزەلدىن بار ئىدى. بەزى كىشىلەر بۇ خىل قاراشقا قارشى پىكىردە بولۇپ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە قەدىمكى تۈزۈملەر دىكتاتورىلىقىدىكى ئىمپېرىيە شەرق ھەم غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسىدەلا بولۇپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى قۇللۇق جەمئىيەتتىكى سىنىپىي كۈرەشلەرنىڭ كۈنساين كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. دىكتاتورىچىلىق مەدەنىيەت دەۋرى باشلانغاندىلا پەيدا بولغان ئەمەس. مەيلى غەرب ياكى شەرق بولسۇن، ھەممىسىلا كىچىك بەگلىكلەردىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر جۇمھۇرىيەتلىرى ياكى قۇلدارلار دېموكراتىيىسىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. «قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى» باسقۇچى قەدىمكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەر بېسىپ ئۆتىدىغان باسقۇچتۇر. مانا شۇنىڭدىن كېيىنلا دىكتاتورىچى ئىمپېرىيەلەر شەكىللەنگەن. مېنىڭچە،

تولۇقلاش، تەرەققىي قىلدۇرۇپ گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن گۈللەنگەن. باياشات ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربتىكى رايونلارغا كۆز تىككەندى. ئۇلارنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرى بىر تەرەپتىن قۇللار ۋە ئاددىي پۇقرالارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەرقايسى قەبىلىلەرنى تەشكىللىپ ۋە قوزغاپ، سىرتقا قارىتا ئىستىلاچىلىق قىلاتتى. ھۇنلارنىڭ دۆلەت قۇرغۇچىسى باتۇر تەڭرىقۇت قورال كۈچى بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈردى ھەمدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئون نەچچە قەبىلە ۋە دۆلەتنى بويىنىدۇردى. ھۇنلار دۆلىتى شەكىللەنگەن ۋاقىتتا ناھايىتى زور زېمىنغا ئىگە بولۇپ، بەزى شەھەر دۆلەتلىرىگە ئوخشاش بىرقەدەر ئۇزاق تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، سىنىپىي كۈرەشلەر جىددىيلەشكەندىن كېيىن تۈرلەر دىكتاتورىلىقىدىكى ئىمپېرىيە يولىغا قەدەم قويغان ئەمەس. شەھەر دۆلەتلىرى دىكتاتورىلىق تۈزۈمىدىن بۇرۇن بار ئىدى دېگەنگە كەلسەك، شەرق ۋە غەربتىكى ھەرقايسى جايلاردا بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس. ھۇنلار ئىزچىل تۈردە تۈرلەر دىكتاتورىسىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەن تۇرسا، ئۇلاردا قاچانمۇ قۇلدارلار دىكتاتورىسى ۋە ياكى جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى بولغان بولسۇن؟

ھۇنلاردا سىياسىي تەشكىلاتلار بىلەن ئارمىيە تەشكىلى بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بىزا ئىگىلىك دۆلەتلىرىدىكىدەك ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەت ئايرىۋېتىلگەن ئەمەس ئىدى. بۇ ھۇنلار سىياسىي تۈزۈمنىڭ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى، ھۇنلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، بۇ ئارقىلىق چارۋىچىلارنى تەشكىللەيتتى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تەسىس قىلىنغان ئونبېشى، يۈزبېشى، مىڭبېشى، تۆمبېشى قاتارلىقلار ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار، شۇنداقلا ھەربىي قوماندانلار ئىدى. ھۇنلاردىن ئىبارەت بۇ بىر پۈتۈن مىللەت بىر غايەت زور ھەربىي گازارما بولۇپ، ئۇنىڭ ئارمىيە بىلەن ھاكىمىيەت ئارىلىشىپ كەتكەن تەشكىلىنى

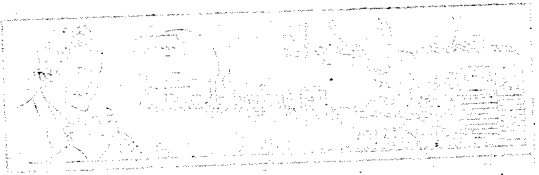
بۇ ئىككى خىل قاراش ئوخشاشلا بىر تەرەپلىملىككە ئىگە. بۇلارنىڭ ئىككىلىسىدە ياۋروپا، ئاسىيادىكى يايلاق كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تارىخى نەزەرگە ئېلىنمىغان. ئالدىنقىسىدا چوڭ دەريا - ئېقىنلارنىڭ دىكتاتورىچى دۆلەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىكى رولى زىيادە تەكىتلەنگەن. ھۇنلار چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ياشىغان، ئۇنداقتا، قانداقمۇ دىكتاتورىلىق ئىمپېرىيە تۈزۈمىنى شەكىللەندۈرەلمىسۇن؟ سۇ ئىنشائاتى ۋە سۇغىرىش ئىشلىرى بەزى رايونلاردىكى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە باغلىنىشى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دىكتاتورىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى ئەمەس. ئىككىنچى خىل قاراشتا، قۇللۇق جەمئىيەتتىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ جىددىيلەشكەنلىكىدىن دېكتاتورى ئىمپېرىيالىزىمىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيەتنىڭ شەكىللىنىشى چۈشەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىنمۇ ئالدىراپ يەكۈن چىقىرىشقا بولمايدۇ، ھۇنلار ئوت - سۇ قوغلىشىپ ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا، سىنىپلار ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، ھوقۇقدار ھۇن تۈرلىرى ئىچكى جەھەتتە قۇللار ۋە ئاددىي پۇقرالارنى باستۇرسا، سىرتقا نىسبەتەن كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى قوزغاپ، قۇللارنى ۋە بايلىقلارنى بۇلاپ - تالىشىمۇ ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتكە مۇھتاج ئىدى. ھۇن تۈرلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك غەربىي كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار ئەمدىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن ئايرىلىپ، ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈلمىسى شەكىللەنگەندىلا، بۇلاڭچىلىقنى شەرەپ دەپ بىلىدىغان ئادەتتىكى بار ئىدى. «ئۇلار ناھايىتى روشەن ھالدا ئۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ كەسپى قىلغان» ئىدى («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى»). شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىپايان قۇملۇق، يايلاقلاردا كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىدىغان ھۇنلار قار - بوران، تومۇز ئىسسىق قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بەزىدە يەنە يات قەۋملەرنىڭ تاجاۋۇزىغىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى. ھۇن قۇلدارلىرى ئاجىز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى

يايلاق چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تۈزلەڭدە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئوخشاشمايدۇ. چارۋىچى دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمىمۇ دېھقانچى ئىگىلىكىدىكى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ئوخشاشمايدۇ. ھۇنلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئۇرۇق، قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قالغان. ئار بىلەن ھاكىمىيەت بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن. ھە دىكتاتورىلىق تۈزۈم ئالاھىدىلىكى بىر كۈچلۈك. ئۇنىڭ ھاكىمىيەت تەزەققىياتىنى ھەددە ئارتۇق يۇقىرى مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. لېكىن ئالىملارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئالاھىدىلىكىنى چۈشەنمەي، ھۇنلارنى تەشكىلەپ ياۋا ئايىلار توپى دېيىشى پۈتۈنلەي خاتا.

«خۇنەن يېداگوڭنىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 990 يىللىق 4 - سانىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئالىم ھاشىر

چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن. ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ئەپچىل، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك بولۇش مانا بۇ ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئۈچىنچى ئالاھىدىلىكى. ھۇنلارنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ئەمەلدارلىرى مەيلى ئادەتتە جەڭ قىلغاندا بولسۇن، ئۆز قەبىلىسىدىكىلەردىن ئايرىلمايدۇ. ئۇلار ئىش بېجىرىشتە، تەڭرىقۇتنىڭ بۇيرۇقىغا باقاتتى. تەڭرىقۇت بىر بۇيرۇق چۈشۈرسىلا، ھەرقايسى ئەمەلدارلار بۇنى ئاڭلاپلا ھەرىكەتكە كېلەتتى. چوڭ خاڭيۇ ھۇنلارنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى ھەققىدە «قائىدە يوسۇنلار ئاددىي بولسا، ئۇنى ئىجرا قىلىش ئاسان بولىدۇ، خان ۋەزىرلەر ئارىسىدىكى ئەدەب قائىدە ئاددىي بولسا، ئىناقلىق ئۇزاق داۋاملىشىدۇ. بۇ يەردە ئەلنىڭ سىياسىي ئىشلىرى بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن» دەيدۇ («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرە - سى»).

- ① ل. ن. گۇمىلىيېق (سوۋېت ئىتتىپاقى) «ھۇنلار» (قەدىمكى مەركىزى ئاسىيا). «موڭغۇل قەدىمكى تارىخ تەتقىقاتى پايىلىنىش ماتېرىياللىرى» 1981 - يىلى 7 - ئاي 19 - توپلام.
- ② ناچاڭشۇ: «شىمالىي دىنلار ۋە ھۇنلار» 1962 - يىلى 3 - بىرلەشمە كىتابخانىسى 53، 54 - بەتلەر.
- ③ «مازكىس، ئىنگلىس تاللانما ئەسەرلىرى توپلىمى» 4 - توم، 1972 - يىلى، خەلق نەشرىياتى 166، 167 - بەتلەر.
- ④ ⑤ ⑦ تاۋ كېشۇ: «قەنشاڭ يىلنامىسى» (ھۇنلار قىسمى)، 1987 - يىلى خەلق نەشرىياتى 289، 290 - بەتلەر.
- ⑥ ئېدۋارت گىمبون: «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇشى» لوندون. 2 - توم، 34 - باب، 432 - بەت.
- ⑨ چى سىخې: «ۋېنگرىيە پروفېسسورى خاماتنىڭ ئاتىتىلا دەۋرىدىكى ھۇنلار جەمئىيىتى، دېگەن ماقالىسى توغرىسىدا»، «تارىخ تەتقىقاتى» 1958 - يىلى 1 - سان.
- ⑩ لياۋ شۆشېڭ: «شەرق مۇستەبىتچىلىكى توغرىسىدا»، «دۇنيا تارىخى» 1980 - يىلى 1 - سان.
- ⑪ ⑫ «دۇنيانىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىدىن بايان» 1 - قىسىم، 1979 - يىلى خەلق نەشرىياتى 21، 27 - بەتلەر تەرجىمە تەھرىرى: ئابلىز ئورخۇن

«ما جۇڭخېننىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىنى ئوقۇغاندىن كېيىن

سەيدۇللا سەيپۇللايىق

تولۇقلىنىپ، ئاندىن كېيىن قۇمۇلنى ئالماقچى بولغان. ئۇلارنىڭ كېلىشىدىن خەۋەر تاپقان خوجانىياز ھاجى، مەخمۇت شىجاڭلار ما جۇڭخېننى قارشى ئېلىشقا قۇمۇلدىن يولۋاسنى ئەۋەتكەن» دېيىلگەن. ئاپتور بۇ يەردە بىرنەچچە خاتالىققا يول قويغان.

1. ما جۇڭخېن 1 - قېتىم قۇمۇلغا چىققاندا، يەرلىك قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە قۇمۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان ھەتتا شەھەر سېپىلى ئاستىدىن يەر ئاستى يولى ئېچىپ شەھەرگە (لوچېڭغا) ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ غەلبە قىلالىمىغان. بۇ ئارىدا جىن شۇرېننىڭ بارىكۆلدى بىر ئاتلىق يولك ئەسكىرى بولغانلىقتىن، ما جۇڭخېن ئۇرۇش بولۇۋاتقان كۈنلەردە ئۆزىدىكى بىر قىسىم كۈچنى بارىكۆلگە ئەۋەتىپ بارىكۆلنى ئالغان. بارىكۆلدى ئەسەرگە ئېلىنغان جىن شۇرېن ئەسكەرلىرىدىن بىر قىسىمنى (خەنزۇلاردىن) ئۆزىگە قوشۇۋالغان. ما جۇڭخېن بارىكۆلدى ئۇيغۇرلاردىن ئەسكەر ئالغىنى يوق. قازاقلاردىن ئات ئالغان ئىشىمۇ بولمىغان.

2. قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن ئابدۇنىياز مىراپ (ئاراتۇرۇكلۇك) ۋە سالى دورغا (شوپۇللۇق) لار ماجۇڭخېننى تەكلىپ قىلىشقا يولۋاسنى ئەمەس شاقورمال ۋە ئابدۇرېھىم روزى دېگەن ئىككى كىشىنى بىر تەرجىمان بىلەن ئەۋەتكەن. بۇ 1932 - يىلنىڭ بېشىدىكى ئىش بولۇپ، بۇ كۈنلەردە خوجانىياز ھاجى

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 - يىللىق 1 - سانىغا شاكەرىم ئەكرەمنىڭ «ما جۇڭخېننىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىسى بېسىلدى. بۇ — شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار يېزىلغان، ھەممە كىشى قىزىقىدىغان تېمىدىكى ماقالە بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بىلەن تولغان 30 - يىللار شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئاجايىپ يىللاردۇر. خەلقىمىز ئىچىدە «گاسلىك» دەپ ئاتالغان ما جۇڭخېن ئەنە شۇ يىللاردا بىر قىسىم پۇقرالارنى قىرغىنچىلىققا سېلىپ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى قالايمىقان قىلغان، ئاخىرىدا ھېچ بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماي چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ خەلقنىڭ نەپرىتىگە قالغان بىر شەخس بولغاچقا، 60 ياشتىن ئاشقان بوۋايىلاردىن ئۇنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى كۆرمىگەن، ئاڭلىمىغانلار ئاز بولسا كېرەك. يېقىنقى يىللاردا مەتبۇئاتلاردا ما جۇڭخېن ھەققىدە بىرمۇنچە ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. مەن بۇ ماقالەمدە يولداش شاكەرىم ئەكرەمنىڭ «ما جۇڭخېننىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ماقالىسىدە يول قويۇلغان، ئوقۇرمەنلەرنى قايۇمۇقتۇرىدىغان بەزى خاتالىقلار ئۈستىدە ئۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ۋاقىتلىق تۈزىتىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.

ماقالىنىڭ بېشىدا «قۇمۇلدا جىن شۇرېننىڭ بىر لۇي ئەسكىرى تۇرغانلىقتىن، ما جۇڭخېن قۇمۇلغا بارماي، ئاۋۋال بارىكۆلگە بېرىپ، قازاقلاردىن ئات، ئۇيغۇر، تۇڭگانلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، 36 - شىننىڭ كەم - كۈتسىنى

تېخى قوزغىلاڭ رەھبىرى ئەمەس، مەخمۇت مۇھىتىمۇ تۇرپاندا ئاڭلىنىدىكى (بۇ چاغدا تۇرپاندا قوزغىلاڭ باشلانمىغان) كۈنلەر ئىدى. بۇلار قانداقسىگە ما جۇڭيىنى قارشى ئالسۇن؟ ما جۇڭيىڭ 1 - قېتىم 1932 - يىلى 5 - ئايدا قۇمۇلغا كېلىپ قۇمۇل، بارىكۆل، يەتتە قۇدۇق، لىياۋدۇڭ ئارىلىقىدا جىن شۇرېنغا قارشى جەڭ قىلغان بولسىمۇ، پۈتى يارىلانغانلىقىنى باھانە قىلىپ پۈتۈن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، غەنىيمەت ئالغان قورال - ياراغلارنى ئېلىپ گەنسۇغا قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرېن قۇمۇلغا كۆپلەپ ئەسكەر ئەۋەتىپ، قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا كىرىشكەن. قوزغىلاڭچىلار قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان. شۇ كۈنلەردە يولۋاس بىلەن خوجانىيازھاجى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كۈچەيگەنلىكتىن، خوجانىيازھاجى ھەتتا يولۋاسنى تۇتۇپ ئېلىپ قاماپ قويغاندا، يولۋاس قېچىپ قۇتۇلغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بەرگەن. شۇڭا بۇ چاغ يولۋاس بىلەن خوجانىيازھاجىنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلگەن ۋاقىت ئىدى. شۇڭا يولۋاس ما جۇڭيىڭ 1 - قېتىم قۇمۇلغا چىققاندا ئۆزىگە قىلغان مۇئامىلىسىنى ئەسلىپ گەنسۇغا ما جۇڭيىڭنىڭ قېشىغا كەتكەن. 1933 - يىلى 5 - ئايدا ما جۇڭيىڭ 2 - قېتىم قۇمۇلغا چىققاندا يولۋاسمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قۇمۇلغا قايتىپ چىققان.

ئاپتور ما جۇڭيىڭنىڭ 2 - قېتىم قۇمۇلغا چىقىشى ھەققىدە توختىلىپ «1933 - يىلى ئەتىيازدا ما جۇڭيىڭ 300 چە كىشى بىلەن بارىكۆلگە كەلگەن، قۇمۇل، بارىكۆل، تۇرپان باشلىقلىرىدىن خوجانىيازھاجى، مەھمۇت شىجاڭ، ئايەمبەت، نۇرغالى ئۆكرىدايلار ئۇلارنى سېمىز تاي، قويللىرىنى سويۇپ قارشى ئالغانىدى» دەيدۇ.

ئەمەلىي ئەھۋال مۇنداق: 1. 1933 - يىلى باھاردا ما جۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا چىقتى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ شىنجاڭغا چىقىشتىكى جەريانى مۇنداق: يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك يولۋاس گەنسۇغا قېچىپ بېرىپ ما جۇڭيىڭنى تاپىدۇ. كېيىنكى يىللاردا يولۋاس تەيۋەنگە قېچىپ بارغاندىن كېيىن «ئەسلىمە يېزىش» ئۇسۇلى بىلەن ئۆزىنىڭ قۇمۇلدىن «ئەھۋال

يەتكۈزۈش ئۈچۈن نەنجىڭگە ماڭغانلىقىنى، ئەنشىگە كەلگەندە ما جۇڭيىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ تەكلىپى بىلەن نەنجىڭگە بارماي، ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرلىشىپ شىنجاڭغا بېرىپ، ئەكسىيەتچى جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشكە قاتنىشىدىغان بولغان» لىقىنى يازغان. يولۋاس قۇمۇلدىن ئەنشىگە (ما جۇڭيىڭنىڭ قېشىغا) قېچىپ بارغانلىقىنى قانداقتۇر ئۆزىنىڭ گومىنداڭغا سادىق ئىكەنلىكىگە پاكىت قىلماقچى بولغان. 2. 1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرى تۇرپاندا ما شىمىڭ بىر پەي ئەسكەر بىلەن پىچانغا چىقىپ «خوجانىيازھاجى كېلىۋاتىدۇ... قوزغىلاڭ» دەپ خەلقنى قوزغىلاڭغا باشلايدۇ. نەتىجىدە ما شىمىڭ (ما شىمىڭ ما جۇڭيىڭنىڭ قۇمۇلدا قالدۇرغان ئادىمى ئىدى) مەھمۇت مۇھىتىلار باشچىلىقىدا 3 ناھىيەدە قوزغىلاڭ بولۇپ، چوڭ غەلبىلەر قولغا كەلتۈرۈلىدۇ. بىراق چوڭ كۈچ بىلەن قۇمۇلغا بېرىپ قوزغىلاڭنى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراتقان شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى 1933 - يىلى 3 - ئايدا تۇرپانغا كېلىدۇ. ما شىمىڭ، مەھمۇت مۇھىتىلار قاراشەھەرگە چېكىنىدۇ. تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى تۇرپاندىن مەخسۇت مۇھىتى باشلىق بىر تۈركۈم ئادەمنى خوجانىيازھاجىنى باشلاپ چىقىشقا قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. قاراشەھەرگە چېكىنىپ بارغانلار ما شىمىڭنىڭ تەكلىپى بىلەن مۇسۇلباي، تاھىربەك، ۋاڭ نىياز (تۇرپانلىق خۇيزۇ) قاتارلىقلارنى چۆل يولى ئارقىلىق ما جۇڭيىڭنى تەكلىپ قىلىپ شىنجاڭغا ئېلىپ چىقىشقا ئەنشىگە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ. مۇسۇلباي قاتارلىقلار 4 - ئاينىڭ بېشىدا ئەنشى ئەتراپىغا يېتىپ بارىدۇ. ما جۇڭيىڭ شۇ كۈنلەردە شىنجاڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىشنى پىلانلاپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى (ئاساسەن ما شىمىڭنىڭ ئەھۋالىنى) بىلىپ كېلىشكە 30 ئەسكەر بىلەن يولۋاسنى چۆل يولى ئارقىلىق شىنجاڭغا يولغا سالغانىدى. يولۋاس يولغا چىقىپ 2 - كۈنلا يولدا مۇسۇلبايلار ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭغا بېرىپ ئەھۋال ئىگىلەشنىڭ زۆرۈرىنىتى قالمىدۇ. يولۋاس مۇسۇلباي قاتارلىقلارنى باشلاپ، ما

بۇ گەپلەر توغرا ئەمەس، بارىكۆلدە بولغان جەڭ ما جۇڭيىڭ 1 - قېتىم قۇمۇلغا چىققاندا بولغان، بۇ يەردە قازاقلاردىن تەشكىللەنگەن پولك، خوجانىياز ھا- جىنىڭ يۈلكى دېگەنلەر مەۋجۇت ئەمەس، بۇنداق گەپ يوق. ما جۇڭيىڭنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى ما خەيىڭ باشچىلىقىدا بارىكۆلگە بارغان. بارىكۆلنى ئالغاندىن كېيىن، بارىكۆلدە ئازراق ئەسكەرلىرىنى قالدۇرۇپ، قۇمۇلغا قايتقان. بارىكۆلدە غەنىمەت ئېلىنغان ھەممە قورالنى ما جۇڭيىڭ ئالغان. باشقىلارغا بىر تالمۇ مىللىتىق بېرىلمىگەن. ماقالىدە يەنە «قۇمۇل گازارمىسىدىن غەنىمەت ئېلىنغان 500 چە مىللىتىق ئۇيغۇر، قازاق، تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئارىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىنغان» دېيىلگەن.

يەنە شۇ يەردە خوجانىياز ھا- جىنى بىلەن ئايەمبەتنىڭ تۈەنلىرىدە 500 دىن ئەسكەر بولغانلىقى، كېيىن ما جۇڭيىڭ 2 تۈەن، خوجانىياز ھا- جىنى 4 تۈەن ئەسكەر مورىغا يۈرۈش قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ يەردە تۈزۈتىشكە تېگىشلىك مۇنداق نۇقتىلار بار. 1. قۇمۇل گازارمىسىدا 500 دانە قورال قولغا چۈشۈپ ئۇيغۇر، قازاق ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىنغان ئىش مەۋجۇت ئەمەس. خوجانىياز ھا- جىنى ئايەمبەتلەرنىڭ 500 دىن ئەسكەرىمۇ بولغان ئەمەس. 2. بارىكۆلدىن مورىغا ماڭغان پەقەت ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرىدىن ئىبارەت. ما جۇڭيىڭ قۇمۇلدىن مورىغا ماڭغاندا خوجانىياز ھا- جىنى تۇرپان تەرەپتە بولۇپ، قۇمۇلدىن مورىغا ما جۇڭيىڭ بىلەن بىللە ماڭغان ئىش يوق. ئايەمبەتنىڭ ئاتالمىش 500 قازاق ئەسكەرىمۇ ما جۇڭيىڭ بىلەن بىرگە مورىغا يۈرۈش قىلغان ئەمەس.

ما جۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا چىققاندا، ئەنشىدە تۇرۇۋاتقان يولۋاس ما جۇڭيىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن. يولۋاستا بىرنەچچە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلا بولغان. يولۋاس تۇرپاندا تۇرۇپ، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى ئۈچۈن ئارقا سەپ خىزمىتىنى ئىشلەپ، خەلق تىن يېمەك - ئىچمەك ۋە يەم - خەشەك يىغىش بىلەن دېھقان ياشلىرىنى ما

جۇڭيىڭنىڭ يېنىغا قايتىدۇ. ما جۇڭيىڭ شىنجاڭنىڭ ئەھۋاللىرىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تېزدىن 2 - قېتىم شىنجاڭغا قاراپ ئاتلىنىدۇ. ما شىمىڭ بۇ كۈنلەردە خوجانىياز ھا- جىنى، مەھمۇت شىجاڭلار تۇرپان تەرەپتە ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ قۇمۇلدا ما جۇڭيىڭنى قارشى ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇنداقلا ھېچكىممۇ ما جۇڭيىڭنى قارشى ئېلىپ مېھمان قىلمىغان. ماقالىدا يەنە «كامال، خۇاڭ نىڭخۇېن ئەپەندىلەر خەلق ئارىسىدا كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بارغان... شەرىپقان باشلىق ئالتاي، تازباغاتاي قازاقلارغا مۇراجەتنامە ئەۋەتكەن. مۇراجەتنامىدە ياپونىيە بىلەن تۈركىيە قوللاۋاتقان ما جۇڭيىڭنىڭ 36 - شىسىنىڭ شىنجاڭغا كەلگەنلىكى، 36 - شىسى شىنجاڭدا (شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى) نى قۇرماقچى ئىكەنلىكى بايان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ياشاۋاتقان بارلىق تۈركىي قېرىنداشلار بۇ ئىشنى قىزغىن قوللاپ، يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولۇشقا چاقىرىلغانىدى» دېيىلگەن. 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا مەتبەئە ئەمەس، شاپىگراپمۇ يوق. «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپمۇ كۆرمىگەن. ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» قۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۆزىنى «ياپونىيە بىلەن تۈركىيە قوللىغان» دېيىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. خۇاڭ نىڭخۇېن بىلەن كامال ئەپەندىنىڭ يېزىلىكتە مۇشۇنداق بىر مۇراجەتنامىنى يېزىشى ئەقىلغە سىغمايدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار كىشىلەر بۇنداق گەپلەرگە ئىشەنمىسە كېرەك. ماقالىدا «ئايەمبەت رەھبەرلىكىدە بارىكۆل قازاقلارنىڭ بىر ئاتلىق تۈەنى قۇرۇلغان، ما جۇڭيىڭ تۈەنى، خوجانىياز ھا- جىنى، ئايەمبەت تۈەنى بىرلىكتە بارىكۆل ناھىيە بازىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغان. بارىكۆل ئەسكەرلىرىدىن ئېلىنغان غەنىمەتلەر كېلىشىم بويىچە تەڭ تەقسىم قىلىنمىغانلىقى... بارىكۆل ئېلىنغاندىن كېيىن ياخشى تەييارلىق كۆرۈلۈپ، قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىنغان» دېيىلگەن.

(تۈركىيىلىك) ئىككى دۆلەتنىڭ شىنجا
 «شەرقىي تۈركىستان» قۇرۇش پىلانى بويى
 ئەۋەتىلگەن ئادەملەر. ما جۇڭيىڭ «شەرقىي
 تۈركىستان» ئەمەس «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرماق
 بولغاچقا، بۇ ئىككى ئەپەندى بىلەن ما جۇڭيىڭ
 مۇناسىۋىتى ناچارلاشقان.
 ھازىرغىچە «ما جۇڭيىڭ شەرقىي تۈركىستان
 قۇرماقچى دېگەن سۆزنى ئاڭلىمىغانمىز. ئەمما
 جۇڭيىڭ مورىدا (1933 - يىلى 5 - ئاي
 خوجانىيازھاجى بىلەن 1 - قېتىم كۆرۈشكەندە
 «شىنجاڭنى ئازاد قىلىپ، 500 مىڭ ئەسە
 ئېلىپ، قوشنا مۇسۇلمان ئەللىرىنىمۇ ئاز
 قىلىمەن» دەپ سۆزلىگەنلىكى ئەمەلىيەت. مەن يا
 ۋاقتلىرىمدا تۇرپاندا ما جۇڭيىڭ يېڭى شەھەر
 زەپەر ھاجى مەسچىتىدە بىر جۈمە نامىزغا كېلىپ
 نامازدىن كېيىن خەلققە «ھىندىستاندىكى
 روسىيىدىكى بارلىق مۇسۇلمانلارنى ئازاد قىلىمەن
 دېگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم.
 ماقالىدا. «خوجانىيازھاجى باشچىلىقىدىكى
 ئۇيغۇر، قازاق قوشۇنلىرى مالىكىنىڭ تەكلىپى بويى
 بوغدىنىڭ تېرەكلىك داۋىنى ئارقىلىق تۇرپان،
 چۈشكەن. خۇاڭ نىڭخۇېن ۋە كامال ئەپەندى
 خوجانىيازھاجىغا ئەگىشىپ تۇرپانغا بارغان، مەھمۇ
 شىنجاڭ ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى ئۆز
 قوشۇنىغا قوشۇۋالغان. ئۇلارنىڭ ئىككىلىسى
 راتسىيە بولغاچقا، بۇ ياقتا بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەر
 ئۆز دۆلەتلىرىگە مەلۇم قىلىپ تۇرغان» دېيىلىدۇ
 ئەھۋالنىڭ ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.
 1. خوجانىيازھاجى 1933 - يىلى 6 - ئايدا شىيا
 شىسەي بىلەن تۈزۈلگەن «فۇكاڭ ئەھدىنامىسى
 بويىچە «يوغان تېرەك» ئارقىلىق تەڭرىتاغنى كېسىپ
 ئۆتۈپ توقمۇن ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭغان
 2. خوجانىيازھاجى، مەھمۇت شىنجاڭلارنى
 يېنىدا قازاق ئەسكەر يوق. خوجانىيازھاجى جەنۇبى
 ماڭغاندا، ما جۇڭيىڭ بىلەن مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەن
 تۇرپاندا ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى بولغانلىقتىن
 ئۇنىڭ تۇرپانغا بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.
 3. خۇاڭ نىڭخۇېن بىلەن كامال ئەپەندىنىڭ

جۇڭيىڭغا ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بېرىش ئىشلىرىنى
 قىلغان. تۇرپاندا بىشىرۋاڭ قۇمۇلدىن ئالغان بىر
 لىيەن ئاتلىق ئەسكەر بىلەن «جىڭ فاڭ سىلىڭ»
 نامدا تۇرۇپ، يولۋاسنىڭ خەلقىتىن سېلىق يىغىش
 ئىشلىرىغا ياردەملەشكەن. كېيىن ما جۇڭيىڭ
 جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچقاندا، يولۋاس جەنۇبقا بارماي
 قۇمۇلغا قېچىپ بېرىۋالغان.

ئاي تۈر يەنە «مالىك ئەپەندى بىلەن شىنجاڭ
 شىسەينىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجانىيازھاجىغا يازغان
 خەتلىرىنى بۇرھان ئەپەندى بىلەن ھۈسەيىن باي
 ئېلىپ كەلگەنىدى» دەپ يازغان.

شىنجاڭ شىسەي بىلەن مالىك ئەپەندىنىڭ ما
 جۇڭيىڭ ۋە خوجانىيازھاجىغا خەت، ئادەم ئەۋەتىشى
 1933 - يىلى 5 - ئايدىكى ئىش. سوۋېتلىك مالىك
 ئەپەندى ئۇ كۈنلەردە شىنجاڭغا تېخى كەلمىگەن دەپ
 بىلىمەن.

بۇرھان ئەپەندى بىلەن ھۈسەيىن باي
 لوچىتەيدىكى ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجانىيازھاجى
 ئۆتكۈزۈۋاتقان مەرىكەگە قاتناشقاندا، بۇ يەرگە
 يىغىلغان تۇڭگان زىيالىيلىرى بىلەن ئاقساقاللىرى ما
 جۇڭيىڭغا xxx پىكىر بەرگەنلىكى يېزىلغان.

خوجانىيازھاجى تۇرپان تەرەپتىن مورىغا
 كېلىپ، قۇمۇل تەرەپتىن مورىغا كەلگەن ما جۇڭيىڭ
 بىلەن 1 - قېتىم كۆرۈشكەن، شۇ يەردە ما جۇڭيىڭ
 ئۆزىنىڭ گۇچۇڭغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى،
 خوجانىيازھاجىنىڭ جىمىسارغا ھۇجۇم قىلىشىنى
 ئېيتقان. خوجانىيازھاجى جىمىسارنى مۇھاسىرىگە
 ئېلىپ، جىمىساردىكى دۈشمەنلەرنى قورال
 تاپشۇرۇشقا قىستىغاندا، ما جۇڭيىڭ ئادەملىرى
 كېچىدە مەخپىي كېلىپ جىمىساردىكى قوراللارنى
 ئېلىپ كەتكەچكە، خوجانىيازھاجى ما جۇڭيىڭدىن
 رەنجىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى
 ئۈزگەن. دېمەك، مورىدىن چىققاندىن كېيىن،
 خوجانىيازھاجى ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشكەن
 ئەمەس. بۇ يەردە ما جۇڭيىڭ بىلەن خوجانىيازھاجى
 قانداقسىگە مەرىكە ئۆتكۈزۈندۇ؟

ماقالدا يېزىلىشىچە، ما جۇڭيىڭنىڭ يېنىدىكى
 خۇاڭ نىڭخۇېن (ياپونىيىلىك) بىلەن كامال ئەپەندى

تۈركىستان ھۆكۈمىتى» ئاللىقاچان ئاغدۇرۇلغان. 1933 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ما فۇيۈەن قىسىملىرى قەشقەرگە بارغاندا خوجانىياز ھاجى قىسىملىرى، سابىت داموللا ھۆكۈمىتى قەشقەرنى تاشلاپ چىققان. خوجانىياز ھاجى 1933 - يىلى 4 - ئايدا سوۋېت چېگراسىغا (ئەركەشتامغا) قورال ئېلىشقا بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، يەكەندە سابىت داموللا ۋە ئۇنىڭ بىرنەچچە مىنىستىرنى قولغا ئالغان. بىرنەچچە مىنىستىرنى قېچىپ كەتكەن.

يەنە بىرى، «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن خۇاڭ نىڭخۇېن، كامال ئەپەندىلەر مەھمۇت شىجاڭ بىلەن بىرلىكتە ياپونىيىگە قېچىپ كەتكەن. . . دېگەن گەپلەرمۇ يەرەزدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن 1933 - يىلى 7 - ئايدىن باشلاپ 1937 - يىلى 4 - ئايغىچە مەھمۇت مۇھىتى جەنۇبىي شىنجاڭ مۇئاۋىن قوماندانى، 6 - دىۋىزىيە كوماندېرى بولۇپ قەشقەردە تۇردى. 1937 - يىلى 4 - ئايدا خۇاڭ نىڭخۇېن، كامال ئەپەندىلەر قەشقەردە نېمە قىلسۇن؟ مەھمۇت مۇھىتى بىر ياپونىيىلىك، بىر تۈرك ئىشپويونىنىڭ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ 4 يىل ساقلىغانمۇ؟ بۇ بىر بىمەنە گەپ. ئاپتور يۇقىرىدا «خۇاڭ نىڭخۇېن بىلەن كامال ئەپەندىنى ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ مەھمۇت مۇھىتى ئەسكەرلىرىگە قوشۇلۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كەتتى» دېگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يەردە ئۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈنلا ئۇلارنى «مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ياپونىيىگە قاچتى»

دېگەن بولسا كېرەك. ئاپتور ما خۇسەننىڭ قېچىپ كېتىشىنى بايان قىلغاندا «... ئالدىنقى سەپكە بارماي... پىلانى بويىچە قولدىكى 400 نەچچە ئەسكەرنىڭ 350 نى تارقىتىۋېتىپ، قالغان 50 ئادەمنى ئۆزى بىلەن 40 قېچىرنى قوغداپ مېڭىشقا قالدۇرغان. قولدىكى قورال - ياراقلارنى يەرلىك تۇڭگان، خەنزۇلارغا سېتىۋەتتى» دېيىلگەن.

ئەمەلىيەتتە ما خۇسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا 1937 - يىلى 4 - ئايدا ئابدۇنىياز بىلەن (ئەسلى مەھمۇت شىجاڭنىڭ قالدۇق قىسمى) بىرلىكتە شېڭ شىسەيگە قارشى كەڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ياردىمىدە قوزغىلاڭنى پۈتۈنلەي تارمار قىلغان. ما خۇسەن قىسىملىرىدىن ئاز بىر قىسىملا چەرچەن يولى بىلەن دۇنخۇاڭ تەرەپكە قېچىپ كېتەلگەن. قالغان ئەسكىرى يوقىتىلغان. ماخۇسەن ئۆزى 40 قېچىر ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەتلىك ماللار بىلەن ئۆز يېقىنلىرىنى ئېلىپ ھىندىستان تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. بۇنداق شارائىتتا ما خۇسەن نەدىكى خەنزۇ، خۇيزۇلارغا قورال ساتالسىۇن؟ ياكى قايسى پۇقرا قورال سېتىۋالىسۇن؟

يۇقىرىقىلار مېنىڭ بىلگەنلىرىم ياكى قاراشلىرىم، توغرا بولمىغان جايلارنى بولسا، تۈزىتىپ قويۇشىڭىزلا رىئايىم. تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

(بېشى 49 - بەتتە)

ئەھۋال 1924 - يىللىرىغا كەلگەندە بىرقەدەر يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇلاردىن باج - سېلىق ئېلىشقا پېتىنالمىي قالغاچقا، دۆلەتنىڭ كىرىمىگە تەسىر يېتىدۇ. ئاخىر شۇ ۋاقىتتىكى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى گۈي فېڭ بۇ ئەھۋالنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلدى. يۇقىرىدىن: «ئۇلار روسىيە، ئەنگلىيىنىڭ قايسى يېرىدىن كەلگەن، بۇ ھەقتە تولۇق ئىسپاتى بارمۇ؟ ئاشۇ جاي ۋە مىللەتنىڭ تىلىنى بىلمەدۇ؟ ئاتا - ئانىسى نەلىك؟ بۇلارغا گۇۋاھلىق بېرەلەيدىغان پاكىت بولسا، چەت ئەل يۇقىرىقى ئېتىراپ قىلىنىدۇ. بولمىسا چەت ئەل

يۇقىرىقى ئىناۋەتسىز» دېگەن مەزمۇندا جاۋاب كېلىدۇ. ئامبال مۇشۇ كۆرسەتمە بويىچە ئىش كۆرىدۇ. بىرىنچى تۈركۈمدە ئۆزى جۇڭگو پۇقراسى تۇرۇقلۇق چەت ئەل پۇقراسى بولۇۋالغانلاردىن يامۇل ئالدىدىكى ئۇزۇن كوچىدا ئولتۇرۇشلۇق رېمونتچى (كىيىم تىكىش ماشىنىسىنى رېمونت قىلاتتى) چاۋار ئاخۇن قاتارلىق 20 كىشىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن چەت ئەل يۇقىرىسى بولۇۋېلىشىدىكى سەۋەبلەرنى بىر - بىرلەپ سۈرۈشتە قىلىپ ئۇلارنى چەت ئەل يۇقىرىسى بولۇشتىن چېكىندۈرىدۇ.

قاغىلىق بازىرىدىكى ھىندىلار

ئابدۇرېشىت خوجا ئەخمەت

«ئامبال دارىن، سىزنىڭ پۇقرايىڭىز يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ. سىزنىڭ ئۇنىڭغا كۈچىڭىز يەتمەمدۇ؟» دەپ داۋراڭ سالاتتى. چەت ئەللىكتىن ئۆلگۈدەك قورقىدىغان ئامبال دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئوچۇق چىراي بىلەن ھال-ئەھۋال سورايتتى. دىياباي چىشىلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، قەرزدار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ: «سىزنىڭ پۇقرايىڭىز ئالغان قەرزنىڭ يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ، دەرھال ئالدۇرۇپ بەرمىسىڭىز، ئۆزىڭىز جاۋابكار بولىسىز» دەپ پويوزا قىلاتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئامبال دەرھال يايى بۇيرۇپ قەرزدارنى چاقىرتىپ كېلىپ، گەپ سورىماستىن، ئالدى بىلەن ئۇنى ياتقۇزۇپ يوتسىغا تارشا بىلەن بىر - ئىككى يۈزنى ئۇردۇرۇپ، ئاندىن سوراق قىلىپ، پۇلنى تۆلەشكە مەجبۇر قىلاتتى. تۆلەشكە نەق پۇلى بولمىسا، مال - مۈلكى، يەر - زېمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ، قەرزنى تۆلتەتتى.

ھىندىلارنىڭ بىر يىلىدا بىر قېتىم دىنىي بايرىمى ئۆتكۈزۈلەتتى. 3 كۈنگىچە ئىشك ئالدىنىڭ ئوڭ - سول ئىككى يېنىدا 3 مېتىر ئېگىزلىكتە توغرىسىغا ياغاچ ئورنىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرەر يۈزچە ساپال چىراغلارنى ياندۇرۇپ قوياتتى. ھەممە ھىندىلار ھىندى سارىيىدىكى ئىبادەتخانىغا يىغىلىپ ئىبادەت قىلاتتى. ئۇلار بۇددا دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە توختىماي تەسۋى سېرىپ «موللامنى پاتمەنۇن» دەپ زىكرى قىلىشاتتى.

چەت ئەللىكلەرنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىش ۋەقەسى

1917 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە قاغىلىقتا 46 ئائىلىلىك، 70 نەچچە روسىيە پۇقراسى ۋە بىرمۇنچە ئەنگىلىيە پۇقراسى بولۇپ، ئەنگىلىيە پۇقرالىرى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى (1917 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە) قاغىلىق بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا «ھىندى سارىيى» دەپ ئاتالغان ھىندىلار تۇرىدىغان بىر ساراي بولۇپ، ئادەتتە 5 - 6 نەپەر ھىندى ئوقەت قىلاتتى. بۇلار ئاساسەن ئۆسۈمگە پۇل چېچىپ، سۈتخورلۇق قىلاتتى. پۇلغا ئېھتىياجلىق بولغان خەلق ئۇلارنىڭ كېپىلچىلىرى (كېپىلچىلەر يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىدى) ئارقىلىق تىلخەت يېزىپ بېرىپ، ئۆسۈمگە پۇل قەرز ئالاتتى. ھەر بىر ھىندىنىڭ يېنىدا ئىككى ئۈچ نەپەردىن كېپىلچى بولاتتى. بۇلار قەرز ئالغۇچى - بەرگۈچى ئىككى تەرەپتىن پۇلنىڭ سانىغا قاراپ كېپىللىك ھەققى ئالاتتى. كېپىلچىلەر ۋاقتى - قارارى بويىچە قەرزدارلارنى قەرز تۆلەشكە ياكى ئۆسۈمنى تۆلەشكە ھەيدەكچىلىك قىلاتتى. ئالغان قەرز پۇل - ئانىسى، ئۇنىڭ تۆسۈمى - بالىسى دەپ ئاتىلاتتى. ھىندىلارنىڭ كاتتا بېشى - ئاقساقال دېيىلەتتى. ئاقساقال ئەنگىلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنەتتى. شۇ چاغدىكى ھىندىلارنىڭ ئاقساقىلى دىياباي دېگەن ھىندى بولۇپ، گەۋدىلىك، يوغان قورساق، كېلەڭسىز ئادەم ئىدى. دائىم يوغان دەستار ئوراپ، ماڭلىغىغا قىزىل تامغا بېسىۋېلىپ، قولىدا ئىلمەك زاكون تايىقى تۇتقان ھالدا يۈرەتتى. ھىندىلارنىڭ قەرزدارلاردىن ئالدىنغان ئۆسۈمى ئېغىر بولغاچقا، قەرزدارلار قەرزنىڭ ئانا - بالىسىنى ۋاقتىدا تۆلىيەلمەي قالغاندا، كېپىلچىلەرمۇ ھەيدەكچىلىك قىلىپ ئالالمىغان چاغدا، قەرز بەرگۈچى ھىندى ئۆزىنىڭ ئاقساقىلى دىيابايغا شىكايەت قىلاتتى. دىياباي ھىندىلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يامۇلغا ھېچكىمدىن تەپ تارتمىغان ھالدا شاپاشلاپ كىرىپ، ئۈدۈل ماڭغىنىچە 2 - داناغا كېلىپ، ئۇيغۇر تىلىدا

كۈمۈش تۆلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قاغىلىقتا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىمنىڭ باشلىقى ئامبالغا: «ئۇلارنىڭ بىزگە قىلىۋاتقىنى زورلۇق، تاقەت قىلىۋېرىشنىڭ ئۆزى خورلۇق. بىزدە كۈچ تۇرۇقلۇق نېمە ئۈچۈن ئۇلارغا بوزەك بولمىز؟ سىز ماقۇل دەيسىڭىز، مەن ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىپ قوغلىۋېتىمەن» دەيدۇ. ئامبال بولسا «ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا شەرتنامە بار، ئۇنداق قىلساق يۇقىرىنىڭ ئالدىدا جاۋابكار بولۇپ قالىمىز» دەيدۇ. دە، كۈمۈش بېرىشكە ماقۇل بولۇپ، بىرقانچە يامبۇنى پەتۈسقا سېلىپ كونسۇلخانا خادىمىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ قۇتۇلىدۇ.

قاغىلىقتىكى ئەنگىلىيە پۇقراسىنىڭمۇ خورىكى بەك ئۆسۈپ كەتكەنىدى. يەرلىك خەلققە ئۆسۈمگە بەرگەن پۇللىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرلىرىنىڭ يىغىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلاتتى. يىغىپ بەرمىسا ماجرا چىقىرىشتىنمۇ يانمايتتى.

يەرلىك ئادەملەرنىڭ چەت ئەل پۇقراسى بولۇۋېلىشى

قاغىلىقتىكى روسىيە، ئەنگىلىيە پۇقرالىرىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق، غەللە - پاراق تاپشۇرمايدىغانلىقىنى كۆرگەن بىر قىسىم يەرلىك كىشىلەر چەت ئەل پۇقراسى بولۇشقا قىزىقىپ كېتىدۇ. بۇ كىشىلەر چەت ئەل پۇقرالىرىنىڭ ئاقساقاللىرىغا پارا بېرىپ، ئۆزلىرىنى كونسۇلخانلارغا تونۇشتۇرۇپ، چەت ئەل پۇقرالىقىغا قوبۇل قىلىشنى ئىلتىماس قىلىشىدۇ. چەت ئەل پۇقرالىرىنىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئاقساقاللىرىمۇ پارا بىلەن چۆتەكلىرىنى توشقۇزغاندىن كېيىن، يالغان ئانكىتلارنى تولدۇرۇپ، قەشقەردىكى روسىيە، ئەنگىلىيە كونسۇلخانلىرىغا يوللايدۇ ۋە چەت ئەل پۇقراسىلىق گۇۋاھنامىسىنى ۋە شۇ دۆلەتنىڭ بايرىقىنى ئەكەلدۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ كىشىلەر ئەنگىلىيە بايرىقىنى ئېسىپ قويۇشۇپ، گۇۋاھنامىلارنى كۆز - كۆز قىلىشىپ، يەرلىك ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق، غەللە - پاراق تۆلەشتىن قۇتۇلىدۇ. بۇنداق (ئاخىرى 47 - بەتتە)

ئاساسەن ھىندىستانلىقلار ئىدى. ئۇ چاغلاردا ھىندىستان ئەنگىلىيەنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. 200 گە يېقىن ئافغانىستان پۇقراسى بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئالاھىدە ئىمتىيازلىق ھېسابلايتتى. روسىيە پۇقرالىرى بىلەن ئافغانىستان پۇقرالىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار بارلىق تىجارەت يوللىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى. ئەنگىلىيە پۇقرالىرى بولسا، ئۆسۈمگە پۇل بېرىپ جازانە - سۈتخورلۇق بىلەن بېيىپ كەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى يەرلىك ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق تاپشۇرمايتتى. يەنە كېلىپ يەرلىك خەلقنى ئۆز مەيلىچە بوزەك ئېتەتتى. بۇ ئادەملەرنىڭ روسىيە، ئەنگىلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانلىرى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئاقساقال (ۋەكىل) لىرى بولاتتى. بۇ ئاقساقاللار «ئۆز كىشىلىرىمىزنىڭ ھوقوق - مەنپەئەتلىرىنى قوغدايمىز» دېگەن باھانە بىلەن يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرلىرىنىڭ ئىشىغا ئازىلىشىپ بەزىدە بېسىم ئىشلىتەتتى. ئۇلار سودا - سېتىق، ئېلىم - بېرىم ۋە باشقا ئىشلاردا يەرلىك خەلق بىلەن دەۋالاشىپ، يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرلىرىگە بارسا، يەرلىك ھۆكۈمەت شۇلارنىڭ دېگىنىدەك ھەل قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ پات - پات ۋەقە چىقىرىپ، يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرلىرىنىڭ بېشىنى ئاغرىتىپ تۇراتتى. بىر كۈنى خەنزۇ مەكتىپىدە ئوقۇيدىغان بىر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى روسىيە پۇقراسى قادىرخاننىڭ دۇكىنىدىن مال ئېلىۋېتىپ گەپ تالاشىپ قالىدۇ. قادىرخان بولسا، ئۆزىنىڭ روسىيە پۇقراسىلىق ئىمتىيازىغا تايىنىپ ھېلىقى ئوقۇغۇچىنى ئۇرىدۇ. بۇ ئوقۇغۇچى ئەلەمگە چىدىماي ئامبالغا قادىرخان ئۈستىدىن ئەرز قىلىدۇ. ئامبال ئوقۇشماي قادىرخاننى چاقىرىپ كېلىپ 30 پالاق ئۇردۇرىدۇ. بۇ چاغدا قادىرخان ئەھۋالنى ئۆز ئاقساقىلى ياڭغىنەيلىك توختاخۇن ئاقساقالغا ئېيتىدۇ. قادىرخان ئۇنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن قەشقەردىكى روسىيە كونسۇلخانىسىغا ئەرز سۈنىدۇ. كونسۇلخانا قاغىلىققا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇ كېلىپ قاغىلىق ئامبىلىغا ھەيۋە قىلىدۇ ھەم ھەر بىر پالاق ئۈچۈن بىر قانچە سەر

تۇداق تۈەنجاڭ ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم

مامۇت غازى

(ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك بانكىسى ياشانغانلار باشقارمىسىدىن)

— ھەممىڭ قولۇڭنى كۆتۈرۈش — دېيىشىگە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئېگىز، قارا چوقۇر بىرى پاشاپقا پىچىقنى تەڭلەپ:

— پاشاپ، ساڭا جان كېرەكمۇ يا مەن كېرەكمۇ؟ مەن روزى قارامنىڭ پىچىقى ئادەم تونۇمايدۇ جۇمۇ! — دەپ ھەيۋە قىلدى. ئىككىنچى سىمۇ پاشاپقا ئايال تېسىنى تەڭلەپ:

— مەن ھەسەن تەلۋىنى تونۇمىدىڭما؟ بىزنى تۇتمەن دەپ ئاۋارە بولماي قايتىپ كەت، بولمىسا تۈگىمەس پۇشايمانغا قالمىسەن — دېيىشىگە تۇداق پاشاپ روزى قارامنى بىر پەشۋا بىلەن يىقىتىپ، ھەسەن تەلۋىنى گەجگىسىدىن تارتىپ ئالدىنقىسىنىڭ ئۈستىگە بېسىپ تىزلىغانىدى بۇ ئىككىسى ئاغرىق دەستىدىن ۋاپىساپ كەتتى. ئاڭغىچە دورغىنلار ئىككىسىنى باغلىدى. ئۈچىنچىسى قولنى كۆكسىگە ئېلىپ:

— ماڭا رەھىم قىلىنسا پاشاپ بېگىم، مەن ئوغرى ئەمەس، 3 كۈن ئىلگىرى بۇلارنىڭ سۆزىگە گۈل بولۇپ قوشۇلۇپ قايتىمەن — دەپ يالۋۇرغانىدى، پاشاپ:

— سەن ئوغرى بولمىساڭ بۇلارغا قوشۇلۇپ نېمە قىلىسەن؟ — دەپ دورغىنلارغا ئۇنىمۇ باغلاپ ئېلىپ مېڭىشقا بۇيرۇدى ۋە كۆپچىلىككە:

— ھازىر ئىنقىلاب مەزگىلىنى، يامان ئادەملەردىن يەخەس بولۇڭلار — دەپ سۆزلەۋاتقاندا بېشىغا ئاق رومال ئارتقان بىر ئايال يىغلىغان پېتى ئۇنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ:

— پاشاپ بېگىم، مەن قوناق مازاردىن كەلدىم، كېچە ئۆيۈمگە ئوغرى كىرىپ موزايلىق

تۇداق (تۇردى) تۈەنجاڭ ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق شەخسلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن ئەلگە خىزمەت كۆرسىتىپ، تۇداق باتۇر، تۇداق پاشاپ، تۇداق تۈەنجاڭ دېگەندەك ناملارغا ئېرىشكەن. ئۇ مەن ئېسىمنى بىلگەن چاغلاردا ھازىر كونا بازار دەپ ئاتىلىۋاتقان چارشەنبە بازاردا پاشاپ ئىكەن. ئۇ چاغدىكى پاشاپلار ھازىرقى جامائەت خەۋپسىزلىكى ۋە خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى.

تۇداق تۈەنجاڭ ھەممە كىشىگە تونۇشلۇق بولغان، ئوتتۇرا بوي، بەستلىك، بەك ئاچچىقلىنىپ كەتكەندە سەل كېكەچلەپ سۆزلەيدىغان، مەردانە ھەم پاراسەتلىك، ساپ دىل كىشى ئىدى. تۆۋەندە ئۇنىڭ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن بەزى ئىش - ئىزلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەن.

قاچقۇن بىلەن ئېلىشىش
1932 - يىلى 12 - ئاينىڭ مەلۇم بىر جۈمە كۈنى ئىدى. چارشەنبە بازارغا تەخمىنەن 3 كىلومېتىر كېلىدىغان ئاخانلىدى دېگەن كىچىك گۈزەردە ئادەم ناھايىتى كۆپ ئىدى. كىشىلەر جۈمە نامىزىدىن يانغان چاغدا مەن مەدداھ جەڭنامە قىسىملىرىنى سۆزلەۋاتقان يەردە تۇراتتىم. تۇداق پاشاپ 2 دورغىسى بىلەن كېلىپ ئۇيان - بۇيان قاراپ يۈرۈپ ئاخىرىدا باقمىكاكام سامسپەزنىڭ دۈكىنى ئالدىدا توختىدى. بىر توپ ئادەم ئۇنىڭ ئارقىسىغا كىرىۋالدى. دۇكاندا تۈرمىدىن قاچقان 3 ئوغرى مەرزە بىلەن سامسا يەپ ئولتۇرغانىكەن. پاشاپ ئىشىكتىن كىرىپ ئوغرىلارغا:

تۇتۇپ تۆمۈر سىجاڭغا تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن تۆمۈر سىجاڭ تۇدۇق تۇەنجاڭنى بىر چۈپ تاپانچا، 25 سەر تەڭگە بىلەن مۇكاپاتلاپتۇ. ئۆز خەلقىنىڭ ئوتىدا كۆيۈپ، سۈيىدە ئاققان، ئۆمرىدە ھېچكىمگە قارا سانماي ھەققانىيەتتە چىڭ تۇرۇپ ئادىل ئىش كۆرۈپ ئۆز خەلقىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان خەلق ئوغلانى تۇدۇق تۇەنجاڭ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى ماجۇڭيىڭ ئەۋەتكەن ماجۇنساڭ قىسىملىرى بىلەن قەشقەر كونا شەھەردىكى ئىنقىلابچىلار ئوتتۇرسىدا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئۆلۈمىدىن 6 كۈن كېيىن باشلانغان ئۇرۇشقا قاتنىشىپ ئالاھىدە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنىدى. ئەمما 1939 - يىلى 3 ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چەمەھەللىدىن مامۇت بەگ، ئاقتۇدىن ئانامنىڭ تاغىسى ھۈمە پاشىپ، پىلالدىن ئەمەت چوڭ، بەش قومۇش ماچاڭدىن ئەمەت بەگ (قىرغىز) لار بىلەن بىر كۈندە قولغا ئېلىنىپ ئەمەت چوڭدىن باشقىلىرى شىڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئالەمدىن ئۆتتى.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

قىلغانلىقىنى، بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن باشلاپلا تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى قىرىپ ياساشتا كامالەتكە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

بېرىلدى. قېچىپ كەتكەن خەنزۇلارمۇ بىرلەپ - ئىككىلەپ قايتىپ كېلىپ خاتىرجەم ھالدا ئۆز ئىشىنى باشلىدى. يەرلىك خەلق بۇ كۈننى «ئولجا، قايتۇرۇش كۈنى» دەپ ئاتىدى. ئەمما ئىسپاتقا ئېرىشكەن بۇ ئىشتىن تۇدۇق تۇەنجاڭنىڭ ھەققانىيەتتە چىڭ تۇرىدىغان، جاسارەتلىك، ئادىل كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قوراللىق ئالدامچىلارنى تۇتۇش
 1933 - يىلى 7 - ئاي ئورما مەزگىلى ئىدى. بىر كۈنى تۇدۇق تۇەنجاڭنىڭ 3 ئادىمى بىلەن بېشىغا قىزىل قالپاق كىيگەن 2 ئەسكەرنى ئۆز ئېتىنى ئۆزىگە يېتىلتىپ بازارغا ئېلىپ ماڭغانلىقىنى كۆردۈم. 3 كۈندىن كېيىن ئۇقسام بۇ 2 ئەسكەر ئىلگىرى جۇڭگو سوۋېت چېگرىسىدا قېچىپ يۈرۈپ 4 - ئايدا قەشقەر كونا شەھەرگە يېتىپ كەلگەن پاسمىچى نەبجاننىڭ ئادەملىرى يەنى ئىنقىلاب ئۈچۈن ياردەم تۈپىلايمىز دېگەن نام بىلەن يېزا بايلىرىنى قىستاپ ئالتۇن - كۈمۈش يىغىۋاتقان قوراللىق ئالدامچىلار ئىكەن. تۇدۇق تۇەنجاڭ بۇ ئىككىسىنى

(بېشى 57 - بەتتە) تاش قوراللار دەۋرىدىلا تاش قىرىش - قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى ياساشنى ئىگىلەپ، ئىپتىدائىي قىرمتچىلىقنى كەشىپ قىلىشقا باشلىدى.

ئىزاھات:

- ① كېيىن، «نىيە خارابىسىدىن چىققان مۇھىم يادىكارلىقلار» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە 1988 - يىللىق 4 - سان 163 - بەتتىن 179 - بەتكىچە.
- ② ئەخەت رېشىت: «سامپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى» «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ئۇيغۇرچە 1985 - يىللىق 1 - سان 135 - ، 140 - بەتلەر.
- ③ لى يىنپىڭ: «بۇددا ئېلى ئۇدۇن» ئۇيغۇرچە 46 - ، 47 - بەتلەر.
- ④ نەن شاڭخۇڭ: «يۇمىلاق قۇم كونا شەھىرى» شىنجاڭ گېزىتى 1997 - يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى سانى.
- ⑤ ئەخەت رېشىت، توختى تۇراخۇن: «نىيە خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ئۇيغۇرچە 1997 - يىللىق 3 - ، 4 - سان، 123 - ، 132 - بەتلەر.

تەھرىرلىگۈچى: پولات ھېمىت

«چىن» ۋە «ماچىن» ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە

غالىپ بارات ئەرك

(چاقىلىق ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگرافى ئىدارىسىدىن)

سېپىلى، غەربتە چىڭخەي ئېگىزلىكى ئىدى. گەرچە بۇ سۇلالە ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرەلمىگەن بولسىمۇ، جۇڭگو تارىخىدا ئۇششاق بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەن تۇنجى سۇلالە بولغاچقا، ئېلىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

تەتقىقاتچى خې گۇاڭيۇ «خەنلەر ۋە خەن مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى» دېگەن ماقالىسىدە: «... بۇ مىللەت (خەنزۇلار — ئاپتونوم رايونىدىن) گەۋدىسى ئالدىنقى چىن دەۋرىدە شيا ياكى خۇاشيا دەپ ئاتالغان... چىن سۇلالىسى 6 بەگلىكنى يوقىتىپ پۈتۈن شىيالارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شيا (夏) مىللىتى چىن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن چىنلار (秦) دەپ ئاتالغان...» ① دەپ يازغان. دېمەك، ئۇ بۇ يەردە ئەينى ۋاقىتتا خەنزۇلارنىڭ مىللەت نامىنى بىلىدۇرىدىغان چىن (秦) نى تەدرىجىي بىر پۈتۈن جۇڭگونىڭ نامىغا ئايلانغان دېمەكچى.

شۇڭا ھازىر جۇڭگو دېگەن نامنىڭ ياۋروپا تىللىرىدا CHINA دەپ يېزىلىشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس.

2. ئىسلام رىۋايەتلىرىدىكى «چىن» ئىسلام ئەقىدىلىرىدە توپان بالاسى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. ئىيتىشلارغا قارىغاندا، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ

«چىن» ۋە «ماچىن» دېگەن ناملار شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا، بولۇپمۇ تارىخ - تەزكىرە كىتابلىرىدا كۆپرەك ئۇچرايدىغان ناملار بولۇپ، بۇ ناملارنىڭ قەيەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى تېخى ئېنىق ئەمەس. بۇ ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىش ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يېقىنقى يىللاردا «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» لەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ ناملارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يېڭى قاراشلار ئوتتۇرىغا چۈشتى. مەن بۇ ماقالىمدە مۇشۇ ھەقتىكى قاراشلارنى ۋە ھېس قىلغانلىرىمنى بىر نەچچە بۆلەككە بۆلۈپ بايان قىلىش ئارقىلىق مۇشۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلار بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. «چىن» نامى ۋە تارىختىكى چىن سۇلالىسى

بەزى تەتقىقاتچىلار «چىن» نامىنى تارىختىكى چىن سۇلالىسى بىلەن باغلىنىشلىق دەپ قارايدۇ. چۈنكى جۇڭگو تارىخىدا چىن سۇلالىسى دەيدىغان بىر سۇلالە بولغان. بۇ سۇلالە دەسلەپتە شەنشى ئۆلكىسىنى مەركەز قىلغان كىچىك بەگلىك بولۇپ، يېقىنقى دەۋرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تەدرىجىي كۈچىيىشكە باشلاپ، ئاخىرىدا خەن، جاۋ، ۋېي، چۇ، يەن، چى بەگلىكلىرىنى يوقىتىپ، جۇڭگودىكى تۇنجى بىرلىككە كەلگەن دۆلەت — چىن سۇلالىسىنى قۇرۇپ، جۇڭگونىڭ 800 يىللىق بۆلۈنمە ھالىتىگە خاتىمە بەرگەن. ئۇنىڭ چېگرىسى شىمالدا سەددىچىن

كەڭ زېمىن چىنغا تەۋە دېيىلگەن. شۇ كىتابنىڭ 10 - بابىدا ھىندىستاننىڭ شەرقتە چىن ۋە تىبەتكە تۇتىشىدىغانلىقى، 11 - بابىدا تىبەتنىڭ شەرقىي تەرىپى چىننىڭ بىر قىسىم جايلىرى بىلەن چېگرىلىنىدىغانلىقى، 12 - بابىدا چىنلىقلارنىڭ توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شەرقىدە ئىكەنلىكى، 14 - بابىدا قىرغىزلارنىڭ چىننىڭ غەربىدە ئىكەنلىكى يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ باشقا بابلىرىدىمۇ چىنغا مۇناسىۋەتلىك بايانلار بار بولۇپ، بۇلاردىن ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگو تېررىتورىيىسىنىڭ سىماسىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

مەھمۇت قەشقەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ چىن، ماچىن ناملىرىغا دائىر بايانلار بېرىلگەن. تۆۋەندە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇھىمراقلىرىدىن بىر قانچىنى كىتابخانلارنىڭ ھوزۇرىغا سۇنماقچىمەن:

«تاۋغاچ — ماچىن ئېلىنىڭ نامى، بۇ مەملىكەت چىندىن 4 ئايلىق يىراقلىقتا، چىن ئەسلىدە ئۈچكە بۆلۈندۈ، بىرىنچى، يۇقىرى چىن، بۇ يەر شەرقتە بولۇپ تاۋغاچ، دېيىلىدۇ. ئىككىنچى، ئوتتۇرا چىن بولۇپ خىتاي دېيىلىدۇ. ئۈچىنچى، تۆۋەن چىن بولۇپ بارخان دېيىلىدۇ — بۇ يەر قەشقەردە، لېكىن ھازىر تاۋغاچ ماچىن دەپ، خىتاي چىن دەپ تونۇلماقتادۇ» ③.

«تاۋغاچ تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى، ئۇلار تاۋغاچ يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ تات تاۋغاچ دېيىلىدۇ، تات ئۇيغۇر دېمەكتۇر» ④. «ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭ يېزىقىغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر يېزىقى بار، ئۇنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇر بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ» ⑤.

«جىبارقا — ياپونىيىلىكلەر يىراققا جايلاشقانلىقى، ماچىن بىلەن ئۇلارنى چوڭ دېڭىز ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىللىرى بىزگە مەلۇم ئەمەس» ⑥.

«چىن - ماچىننىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلەرنى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلەرنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ.

دەۋرىگە كەلگەندە يەر يۈزىدە ناشايان ئىشلار كۆپىيىپ ئاللاھنى ياد ئېتىدىغانلار ئازىيىپ كېتىپتۇ. ئەزان ساداسى ئاساسەن ئاڭلانماس بولۇپتۇ. بۇ ئىشتىن دەرغەزەپكە كەلگەن ئاللاھ توپان بالاسى پەيدا قىلىپ، بارلىق مەۋجۇداتلارنى سۇغا باستۇرۇۋېتىش نىيىتىگە كەپتۇ ھەمدە نوھ ئەلەيھىسسالامغا بىر كېمە ياسىتىپ ئۆزىنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى سېلىۋېلىشنى، جانلىقلارنىڭ ھەربىر خىلىدىن بىر جۈپتىن ئېلىۋېلىشنى بۇيرۇپتۇ. دېگەندەك كېمە پۈتۈپ، 7 كۈندىن كېيىن توپان بالاسى يۈز بېرىپ، پۈتۈن يەر يۈزىنى سۇ بېسىپ كېتىپتۇ. نوھنىڭ كېمىسىگە چىققانلارلا ئامان قاپتۇ. ھايات قالغانلار ئىچىدە نوھنىڭ ئوغلى يافەسۇمۇ بار ئىكەن. كېيىنچە يافەسۇمنىڭ ئوغۇللىرىدىن تۈرك، چىن، موغۇللار شەرقتە ماكان تۇتۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چىن شەرقتە بىر شەھەر بەرپا قىلغان بولۇپ، بۇ شەھەر «چىن شەھىرى» دەپ ئاتىلىپتۇ. چىننىڭ ئوغلى ماچىنمۇ بىر شەھەر سالدۇرغان بولۇپ، بۇ شەھەر «ماچىن شەھىرى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

گەرچە بۇ بىر رىۋايەت بولسىمۇ، «چىن» ۋە «ماچىن» ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

3. مۇسۇلمان مۇئەللىپلەرنىڭ نەزەرىدىن كى «چىن»

پارس تىلىدا يېزىلغان «ھۇدۇدۇل ئالەم» نىڭ 9 - بابىدا جۇڭگو «چىننىستان» دەپ تىلغا ئېلىنغان. ئاپتور چىننىستان ۋە ئۇنىڭغا تەۋە جايلار ئۈستىدە توختىلىپ «چىننىستاننىڭ چېگرىسى شەرقتە شەرقىي ئوكيانغا، جەنۇبتا ۋاق - ۋاق (ھىندونېزىيە) يېنىڭ غەربىدىكى سۇمىندا تاقىم ئاراللىرى، سىراندېن (سېرلانكا) ۋە چوڭ دېڭىزغا، غەربتە ھىندىستان ۋە تىبەتكە، شىمالدا تىبەت، توققۇز ئوغۇز ۋە قىرغىزلار زېمىنىغا تۇتىشاتتى . . . ئۇلارنىڭ قاغانى فەغفور چىن بولۇپ، رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ئەفرىدۇننىڭ ئەۋلادى ئىكەن . . . ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مانى دىنىدا، لېكىن قاغانى شامان دىنىدا ئىكەن . . .» ② دەپ يازغان ھەمدە ۋاق - ۋاقنى تاكى كۇچاغچە بولغان

«ماچىن» نامىغا كەلسەك تەتقىقاتچىلار «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھەر خىل قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ قاراشلارنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە قاراشلارنىڭ بىرى — ماچىن دېگەن بۇ نام ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كەلگەن دېگەن قاراش. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئىسلام رىۋايەتلىرىدىكى بەزى بايانلارنى مىسال كەلتۈرۈپ ماچىننى «كىچىك چىن» ياكى «ىراق چىن» دېگەن مەنىدە دەپ قارايدۇ. مەنمۇ مۇشۇ قاراشقا مايىل. ئەمما بۇ نامنىڭ تىل تەۋەلىكى ۋە كېلىپ چىقىشى ھەققىدە يەنە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ. چىن ۋە ماچىن دېگەن بۇ ناملار ئەدەبىياتىمىزدا XV ئەسىرلەردىن باشلاپ تېخىمۇ كۆپ كۆرۈلۈشكە باشلىدى ۋە چىن دېگەن بۇ نام شەرقتە يەنى ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگوغا، ماچىن دېگەن بۇ نام خوتەنگە سىمۋول قىلىنىدىغان بولدى. قىسقىسى مەن ماقالىمىنى ئۇلۇغ ئەدىب مەھمۇت قەشقەرنىڭ «ختاي چىن دېمەكتۇر، تاۋغاچ ماچىن دېمەكتۇر» دېگەن سۆزى بىلەن خۇلاسىلەمەكچىمەن.

شۇنىڭدەك ئارىدا چوڭ سېپىل ۋە چىن يېنىدىكى تاغ - دېڭىزلار بولغىنىنى ئۈچۈن بەجۈج - مەجۈجىلەرنىڭ تىللىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس» ⑦. مەھمۇت قەشقەرنىڭ يۇقىرىقى بايانلىرىدىن چىننىڭ كەڭ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا 3 قىسىمغا بۆلۈنىدىغانلىقى، بۇ 3 قىسىمنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ چىن دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، ئەمما ئۇنىڭ ئىچىدىكى يۇقىرى چىننىڭلا ھازىرقى جۇڭگونى كۆرسىتىدىغانلىقى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرا چىننىڭ كونكرېت قەيەرلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى ھەققىدە ھېلىمۇ تالاش - تارتىشلار مەۋجۇت. شۇڭا بۇ يەردە كۆپ توختالمەيمەن. «قۇتادغۇبىلىك» تىمۇ چىن، ماچىنغا ئائىت ئازدۇر - كۆپتۈر بايانلار بار.

4. «چىن ۋە «ماچىن» ناملىرىنىڭ مەنىسى

يۇقىرىدا مەن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بايانلار ۋە يۈرگۈزگەن مۇلاھىزىلەردىن «چىن» نامىنىڭ شەرقى، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا جۇڭگونى كۆرسىتىدىغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

ئىزاھلار:

- ① «مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1997 - يىللىق 1 - سان 40 - بەت.
- ② شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنى باستۇرغان پىكىر ئېلىش نۇسخىسى، خەنزۇچە 46 - 59 - 65 - بەتلەرگە قاراڭ.
- ③④⑤⑥⑦ مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم 592 - 38 - 39 - 40 - بەتلەر ۋە 3 - توم 564 - 567 - بەتلەرگە قاراڭ.
- ⑧ «شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» 1 - تويلام ئۇيغۇرچە 5 - بەت.

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم ياقۇپ

(بېشى 64 - بەتتە)

«پۈتۈن چېگرا ئىشلىرى توغرىسىدا قىسقىچە خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىرىدە خۇڭخۇ 24 - يىلى سۇڭ شېنخا ئەسكەر باشلاپ خامى (哈密) غا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەنلىكى ئېيتىلغان. فاك كۇڭجاۋ خامبىلى (哈梅里) نى خامى (哈密) دەپ ئالغان، ئۇ ئالدىن نەق مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى گەپنى قىلغان. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى خاتالىقنى تۈزىتىۋېلىش ئۈچۈن، بۇ يەردە بۇنى ئېنىقلاپ كۆرسەتتىم.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

تەرجىمە قىلغۇچى: مەخمۇت نىزام

تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلدى» دېيىلگەن. دېمەك بۇنىڭدىن خامبىلىنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ سودا - سېتىق قىلىش ۋە ئولپان ئايرىشتا ئۆتىدىغان يولىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بۇ خامى (哈密) نىڭ غەربىي يۇرتنى توساپ تۇرغان دەرۋازىسى ئىكەنلىكىدەك ۋەزىيەتتىگە دەل ماس كېلىدۇ، بۇ پىكىرىمىزنى ئەڭ ياخشى ئىسپاتلايدۇ، دېمەك ئەمەلىيەتتە ئۇلار بىر جايدۇر. (5) «سۇڭ شېڭ تەزكىرىسى» دە خۇڭخۇ 24 - يىلى خامبىلى (哈梅里) غا جازا يۈرۈشى قىلىنىپ، شەھەرنىڭ ئىشغال قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان. فاك كۇڭجاۋ

قەدىمكى خوتەننىڭ قىرمىچىلىق سەنئىتى

توختىنىياز تۇرسۇن

(خوتەن ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارمىسىدىن)

قېتىم تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى نىيە. قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىپ تەكشۈرگەن. جەمئىي 10 ئېغىز ئۆيىنى تەكشۈرۈپ رەتلەش جەريانىدا ياغاچ نوگاي، ياغاچ دەستە تارشا پۈتۈك، بويۇنتۇرۇق، چۈلۈك، پەنچە، ياغاچ يىڭنە، سوغا، ئۈستەل، ياغاچ چۆمۈچ، ياغاچ سۈزگۈچ، شالاسۇن پارچىلىرى قاتارلىق ياغاچ بۇيۇملارنى، سۆڭەكتىن ياسالغان دورا قوشۇقى، سۆڭەك چوتكا، مۇڭگۈز جام قاتارلىقلارنى تېپىش بىلەن بىللە مىلادىيە II ئەسىرگە ئائىت 1 - نومۇرلۇق گۆرنى قېزىش جەريانىدا جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان سوغا، ياغاچ تاۋاق، ياغاچ تەخسە، ياغاچ جام، كوزىچاق قاتارلىق قىرىپ ياسالغان ياغاچ بۇيۇملارنى تاپتى. ①

1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتى بىلەن خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى بىرلىكتە لوپ ناھىيە سامپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈردى. تەكشۈرۈش جەريانىدا 52 قەبرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە ياغاچتىن قىرىپ ياسالغان بۇيۇملار كۆپ ساننى ئىگىلىگەن. ياغاچ بۇيۇملار ئىچىدە ياغاچ تاۋاق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ياغاچ تاۋاقلار توغراق ياكى تېرەك ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ، چوڭ - كىچىكلىكى

خوتەن غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ زېمىندا ياشاۋاتقان خوتەنلىكلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى ۋاقىتلاردىن باشلاپ قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ بىر تۈرى بولغان قىرمىچىلىق سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانغان. خوتەنلىكلەرنىڭ ياغاچتىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. قىرمىچىلىق سەنئىتىدە ياغاچ قىرمىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

خوتەننىڭ قىرمىچىلىق سەنئىتى توغرىسىدا ئېلىمىز تارىخىي خاتىرىلىرىدە مەلۇمات يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، لېكىن خوتەندىكى نىيە، كېرىيە، چىرا، لوپ، گۇما قاتارلىق جايلاردىكى تاش قوراللار دەۋرى ۋە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرگە تەئەللۇق قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ۋە ئىزلارنى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش جەريانىدا تېپىلغان تاش قىرغۇ قوراللىرى، ياغاچ تاۋاق، خوتچا، ياغاچ قوشۇق، جام، دۆشە، ياغاچ تەخسە، سوغا، ھاۋانچا، ياغاچ نوگاي، ياغاچ چۆمۈچ، كازسان، ئاياق قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى خوتەندىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاش ۋە مېتالدىن ياسالغان قىرىش سايمانلىرى بىلەن قاپاق تېرەك، چىنار، سۆگەت، چىلان، ئۈجمە ياغاچلىرىدىن كۈندىلىك تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق تۈرلۈك ياغاچ سايمانلارنى قىرىپ ياساپ ئىشلەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

1959 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇنجى

1995 - يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنى ئاساس قىلغان جۇڭگو - ياپونىيە نىيە خارابىسىنى بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئۆمىكى نىيە خارابىسىدا 7 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش جەريانىدا جەسەتلەر بىلەن بىللە ياغاچ تاۋاق، چۆچەك، ياغاچ تارغاق، ياغاچ پەنۇس، جام، ياغاچ تەڭنە قاتارلىق قىرىپ ياسالغان ياغاچ بۇيۇملارنى تاپتى⑤.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە يېتىم قەدىمكى شەھەر خارابىسى، ئەندىرە قەدىمكى شەھەر خارابىسى، ئاق قوچىقراق قەدىمكى شەھەر خارابىسى، كەڭ غاز خارابىسى، يەتتە تۇڭلۇك خارابىسى، قاردۆڭ خارابىسى، ئۇزۇن تات خارابىسى، دەندەن ئۆيلۈك خارابىسى، كونا دامىكو خارابىسى، ئاق سېپىل قەدىمكى شەھەر خارابىسى، يوتقان خارابىسى، مىلىك ئاۋات خارابىسى، ياغاچ ئۆيلۈك قەدىمكى شەھەر خارابىسى قاتارلىق خارابىلەردىن قىرىپ ياسالغان ياغاچ تاۋاق، قوشۇق، سوغا، چۆمۈچ، جام، دۆشە، كارسان، ئاياق، يىك ۋە تۈرلۈك ياغاچ سايمان قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى تېپىلدى.

زەھەرسىز، يۇراقسىز، يېرىلىپ كەتمەيدىغان ۋە شەكلى ئۆزگىرىپ كەتمەيدىغان قاتتىق ياغاچ ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كېرەكلىك بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى قىرىپ ياساشتىن ئىبارەت بۇ قىرىمچىلىق ھۈنەر - سەنئەت تېخنىكىسى خوتەنلىكلەرنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن ئاتا مىراسى. قىرىمچى ئۇستىلار تەرىپىدىن ياغاچتىن قىرىپ ياسالغان ئاياق، جام، قاپقالىق ياغاچ قۇتا، كارسان، خوتچا، دۆشە، سوغا، ياغاچ چۆمۈچ، ياغاچ قوشۇق قاتارلىق تۇرمۇش سايمانلىرى ھېلىمۇم بۈگۈنكى خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى چەت ئەل ساياھەتچىلىرى تەرىپىدىنمۇ قىزغىن سېتىۋېلىنماقتا.

يۇقىرىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي پاكىتلاردىن خوتەنلىكلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ (ئاخىرى 52 - بەتتە)

ئوخشاش ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا سوقىچاق ۋە يۇمىلاق شەكىللەردىكى تەڭنە، ياغاچ ئاياق، جام، ياغاچ چۆمۈچ، چۆچەك قاتارلىقلارمۇ بار. كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق بۇ قەبرىستانلىقنىڭ تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردىن مىلادىيە III ئەسىر ئارىلىقىدىكى دەۋرلەرگە تەۋە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى②.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى كېرىيە ناھىيىسىنىڭ 77 كىلومېتىر جەنۇبىغا، يەنى كېرىيە دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى 3 - يىلاتقۇرىمىدىكى دەريا قولىقىغا جايلاشقان، ئومۇمىي كۆلىمى 3500 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان باشقانسۇرا خارابىسىنى تەكشۈرۈپ، بۇ ئىزدىن 173 دانە تاش قورال يىغىۋالغان. بۇنىڭ ئىچىدە تاش ئۆزەكلەر، ئۇششاق تاش ياپراق، قىرغۇ قورالى ۋە تاش ئوقيا ئۇچى قاتارلىقلار بار. يىغىۋېلىنغان تاش قوراللار ئىچىدە قىرىش سايمىنى 22 دانە بولۇپ، ئۇلار يۇمىلاق بىسلىق، تۈز بىسلىق، يېتىمكى بىسلىق ۋە قوش بىسلىق قىرىش قوراللىرىغا ئايرىلىدۇ. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى «بۇ ئوتتۇرا ئىچى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خارابىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10 مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق»③ دەپ قارماقتا.

1994 - يىلى شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن فرانسىيە دۆلەتلىك پەن تەتقىقات مەركىزىنىڭ 315 - تەتقىقات ئورنى بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان جۇڭگو - فرانسىيە كېرىيە دەرياسى ئارخېئولوگىيە بىرلەشمە ئەترىتى كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا «يۇمىلاق قۇم كونا شەھەر خارابىسى» نى بايقىغان. بۇ نۆۋەتتە شىنجاڭدا بايقالغان ئەڭ بالدۇرقى قەدىمىي شەھەر بولۇپ، بۇندىن 2135 (50+) يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە توغرا كېلىدىكەن. ئارخېئولوگلار بۇ كونا شەھەر خارابىسىدىكى قەبرىلەردىن جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان سوغا، تاغاق، چۆچەك قاتارلىق ياغاچ قىرما سايمانلارنى تاپقان④.

«جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى»

3. غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مىڭ سۇلالىسىغا ئولپان ئەۋەتىشى

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

ئېگىپ بەيئەت قىلدى. قىممەتلىك نەرسىلەرنى بەس - بەس بىلەن سوۋغات قىلىشتى. يەنە شىمالدا قۇملۇقنىچە، جەنۇبتا دېڭىزغىچە، شەرق بىلەن غەربتە كۈن چىقىدىغان ۋە پاتىدىغان جايلارغىچە باردى، ئومۇمەن كېمە ۋە ھارۋا بارالايدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىگە باردى. شۇنىڭ بىلەن، باشقا يۇرتلاردىن كەلگەن باشقا تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئوردا - سارايلارغا تولدى، ھەريىلى ئۇلارغا سوۋغاتلار بېرىپ تۇرۇلدى، نەتىجىدە خەزىنە قۇرۇق قىلىنىپ قالدى؛ ئەمما تۆت تەرەپتىن پادىشاھقا سوۋغات قىلىپ ئەكىلىنگەن ئېسىل ئۈنچە - مەرۋايىت ۋە گۆھەرلەر، غەيرىي ۋە قىممەتلىك ئۇچارقۇش ۋە ھايۋاناتلار كۈنسىرى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئومۇمەن خەن سۇلالىسى بىلەن تاڭ سۇلالىسىدىكىدەك گۈللىنىش بارلىققا كەلدى، بارلىق پادىشاھلار بۇ دەرىجىگە يېتەلمىگەنلىكىدىن دېيىلگەن. گەرچە بۇ سۆزلەردە مۇبالىغە قىلىنغان جايلار بولسىمۇ، لېكىن بۇنى ئوقىغاندا، ئۇنىڭدىن باشقا رايونلاردىن ئولپان ئەكىلىشنىڭ قانچىلىك ئەۋج ئالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بىز بۇ يەردە دېڭىز يولى ئالاقىسىنى تىلغا ئالماي، پەقەت جىيا يۈگۈن قوۋۇقىدىن كىرىپ چىقىدىغان ئولپان ئەكىلىدىغان چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز. كىچىك دۆلەتلەرنى تۆۋەندە ئايرىم جەدۋەلدە كۆرسىتىمىز. يەنە ئويراتلار، قۇملۇقلار، تۇرپانلىقلار توغرىسىدا ئالدىنقى

تەيزۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى تۇراقلىقلاشتۇرغان ھەم تاتارلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە ئورنىتىش نىيىتىگە كەلدى، شۇنىڭ بىلەن، غەربكە ماڭغان ئەلچىلەر يولبويى ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى نەسىللىك ئاتلارغا ئېرىشىش بولدى. چېڭزۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، سىرت رايونلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. دېڭىز يولىدا يىن چىڭ، جىڭ خې قاتارلىقلار سەپەرگە چىققاندىن تاشقىرى، قۇرۇقلۇق يولىدا فۇئەن، چىن چىڭ، لى گوي، لى دا قاتارلىقلار پامىرنىڭ ئىچى - سىرتىنى كېزىپ، ئۇ يەردىكىلەرنى كەڭ كۆلەمدە جەلپ قىلدى. غەربىي يۇرتلۇقلار سودا ئىشلىرىغا ماھىر، جۇڭخۇا بىلەن سودا قىلىشقا ھېرىسمەن ئىدى، ئۇلار چېگرىدىن كىرىشى بىلەن، بارلىق يېمەك - ئىچمەك ۋە يول خىراجەتلىرىنى تېگىشلىك ئورۇنلاردىن ئالدى، ئۇلار ناھايىتى ياخشى كۈتۈلدى. ئەكەلگەن ئولپانلىرىغا بېرىلگەن سوۋغاتلار ناھايىتى مول بولدى. سەرپ قىلىنغان دۆلەت پۇلىنىڭ سانىنى ئېلىش تەس. دۆلەت پۇقرالىرى بارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگوغا ئولپان ئەكىلىدۇ، دەپ مەغرۇرلىنىشتى. مەسىلەن: «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ 3 - جىلىدىدا، «چېڭزۇ جۇڭگونى قورال كۈچى ئارقىلىق تۇراقلىقلاشتۇرغاندىن كېيىن، ھەممە تەرەپكە ھەيۋىنىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، ھەر كۈنى دېگۈدەك ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى جەلپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، غەربىي يۇرتتىكى چوڭ - كىچىك دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى تىز پۈكۈپ، باش

پاراگرافتا ئېيتىپ ئۆتكەندە، بۇ يەردە قايتا سۆزلەپ ئولتۇرمايمىز. سىرتىنىڭ ئەلچىلىرى چېگرىدىن كىرگەندە، كۆپىنچە رەڭدار كۆزلۈكلەر. نىڭ تەرجىمانلىرى ئىشقا سېلىندى، ئەمما ھەمىشە نۇقسانلار كۆرۈلۈپ، ئالاقىدە چاتاقلار تۇغۇلدى، شۇڭا كېيىن خەنزۇلار تەرجىمانلىققا سېلىنىدىغان بولدى.

1. بېشبالىق — بېشبالىق غەربىي يۇرتتىكى چوڭ دۆلەتتۇر، ئۇ جەنۇبتا خوتەنگە، شىمالدا ئويراتلارغا تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى سەمەرقەنتكە، شەرق تەرىپى قوچۇغا يېتىپ بارىدۇ. شەرقىي جەنۇبى جيا يۇگۇن قوۋۇقىدىن 3700 چاقىرىم يىراقتا. يەنە قاراشەھەر، كۇچامۇ بار (ئىلاۋە: قاراشەھەر بىلەن كۇچا ئەسلى بېشبالىققا تەۋە ئىدى). قۇبلايخان دەۋرىدە ئايغاقچى مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان، ئۇزۇن ئۆتمەي ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، شۇنىڭدىن كېيىن، ھەرقايسى بەگلەر باشقۇرغان (بېشبالىق تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېشبالىق، بۇگۈنكى فۇيۈەن، شەھەر نامى دۆلەت نامى قىلىنغان، ئۇنىڭ زېمىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىغا جايلاشقان. «موغۇللار تارىخى. تۆمۈر تەزكىرىسى» دە بۇ يەردىكىلەر چاغاتاي ئەۋلادلىرى دېيىلگەن). مىنگودىن 524 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 21 - يىلى) لەنيۇ يۈەن سۇلالىسىگە يۈرۈش قىلىپ، بايقال كۆلىگە يېتىپ بارغاندا، سەمەرقەنتلىك سودىگەرلەردىن نەچچە يۈزى ئەسىر ئالدى، تەيزۇ ئەمەلدارلار ئارقىلىق ئۇلارنى يۇرتىغا قايتۇرغاندا، قايتىش يولىدا ئۇلار بېشبالىقتىن ئۆتتى، بېشبالىقنىڭ بېگى خىزىرخوجا مىڭبېگى كامالدىن قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ ئات ۋە شۇڭقار ئولپان قىلدى. مىنگودىن 521 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 24 - يىلى) 7 - ئايدا پايتەختكە يېتىپ كەلدى. تەيزۇ خۇشال بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېگىگە رەڭدار رەختتىن ئون كىيىملىك سوۋغات قىلدى. ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىگىمۇ سوۋغات بەردى. 9 - ئايدا جۇشى كۈەن چېيى، يۇشى خەن جىڭ، پىڭشى تاڭ جېڭلارنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئۇلار بارغاندىن كېيىن، بەگ ئۇلارنىڭ ئەكەلگەن سوۋغاتلىرىنى ئاز

كۆرۈپ، كۈەن چېيىنى تۇتۇپ قالدى. خەن جىڭ بىلەن تاڭ جىڭ ئىككىسى قايتىپ كەلدى. تەيزۇ قايتا ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات ۋە مەكتۇپ يوللىغاندىن كېيىنلا، كۈەن چېيى قايتىپ كەلدى. چېڭزۇ تەختكە ئولتۇرغان دەسلەپكى يىللاردا خىزىرخوجا ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى شەمى جاھان ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئەلچىلەر ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتتى. مىنگودىن 505 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 5 - يىلى) يازدا، ئولپان كىرگۈزدى ھەمدە «سەمەرقەنت ئەسلى ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى زېمىنى ئىدى، ئەسكەر ئەۋەتىپ قايتۇرۇپ ئېلىپ بېرىشىڭىزنى ئۆتۈنمەن» دېگەن گەپنى يەتكۈزدى، ئەلچىلەرگە ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش، يېنىكلىك بىلەن ئىش قىلماسلىق تاپىلدى. خىزىرخوجا ئۆلۈپ، ئورنىغا ئىنىسى مەخمۇت ۋارىسلىق قىلدى؛ ئۇ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئاسراندى ئوغلى نەقىشى جاھان ۋارىسلىق قىلدى. مىنگودىن 494 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 16 - يىلى) ئۇنىڭ بىرنەۋرە ئىنىسى ئۈۋەيس ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى بەگ بولۇپ، قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە كەتتى، دۆلەت نامىنى ئۆزگەرتىپ ئىلى بالىق (يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىلابالىق، ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالى قىرغىقىدا) دۆلىتى دەپ ئاتىدى. چېڭزۇ ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوقيا، قىلىچ ۋە ساۋۇت - دويۇلغا ھەمدە گۈلدار دارايى ۋە رەڭدار رەخت سوۋغات قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئولپان توختىماي كېلىپ تۇردى. ئۇنىڭ بېشبالىقتىكى بۇرۇنقى زېمىنىنى كېيىن ئويراتلار ئىگىلىدى. مىنگودىن 447 يىل بۇرۇن (چېڭخۇا 1 - يىلى) مۇراسىم بېگى ياۋكۇي غەربىي يۇرتنىڭ ئولپان كىرگۈزۈش قەرزەلىنى بەلگىلەپ، ئىلىبالىقنىڭ 3 - ياكى 5 يىلدا بىر قېتىم ئولپان كىرگۈزۈشىنى، ئەلچىلەرنىڭ سانى 10 دىن ئېشىپ كەتمەسلىكىنى بۇيرۇدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئولپان ئەكىلىش بارغانچە ئازايدى. بۇ دۆلەتنىڭ شەھەر قەلئەسى ۋە قەسىرلىرى يوق، ئوت - سۇ قوغلىشىپ چارۋا باقىدۇ، ئادەملىرىنىڭ تەبىئىتى تۈرگۈن ۋە جەسۇر، بەگلىرى بىلەن پۇقرالىرى ئوتتۇرىسىدا يۇقىرى - تۆۋەنلىك قائىدە - يوسۇنلىرى يوق. يېمەك -

518 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 27 - يىلى) قىپچاق خانلىقىنى مەغلۇپ قىلدى. مىنگودىن 514 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 31 - يىلى) ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلدى، كېيىنكى يىلى زەپەر بىلەن قايتتى. مىنگودىن 512 يىل بۇرۇن (خۇيدىنىڭ جەنۇبىن 2 - يىلى) شەرقىي رىم دۆلىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن زور قوشۇن بىلەن تۈركىيىگە يۈرۈش قىلدى، 2 - يىلى ئەنقەرە تۈرك ئەسكەرلىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ، تۈرك ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇلارنىڭ سۇلتانى بايازىدىنى ئەسىر ئالدى. تۆمۈرىلەر خانلىقى مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چوڭ قۇدرەتلىك دۆلەت ھېسابلىنىدۇ.

دەسلەپتە، تەيزۇ غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئەلچىلەر بىلەن مەكتۇپ ئەۋەتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىدىن ھېچكىم كەلمىدى. مىنگودىن 525 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 20 - يىلى) 4 - ئايدا، تۆمۈر ئالدى بىلەن مۇسۇلمان ئۇيغۇر موللاھاپىز قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، 10 ئات، 2 تۆگە ئولپان قىلدى. ئەلچىلەر قوبۇل قىلىنىپ زىياپەت بېرىلدى ۋە 18 يامبۇ سوۋغات قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەر يىلى ئات، تۆگە ئولپان ئەكىلىپ تۇردى. 5 - يىلى قوشۇمچە 6 توپ تىۋىتلىق رەخت (بومازى)، 9 توپ قاراسوپ (مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىل يۇڭ رەختى)، قىزىل ۋە يېشىل سانقارا (مۈرە يوپۇق) نىڭ ھەرقايسىسىدىن 2 توپ، ساپ تۆمۈردىن ياسالغان شەمشەر - قىلىچ، ساۋۇت - دۈبۇلغا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئولپان قىلدى. ئۇلارنىڭ دۆلىتىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار يەنە ئۆزلىرى سودا قىلىش ئۈچۈن لياڭجۇغا ئات ھەيدەپ كەلدى. پادىشاھ بۇنىڭغا رۇخسەت قىلماي، پايتەختكە ئەكىلىپ سېتىشقا بۇيرۇق قىلدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ھەممە يەرگە تارقالغانىدى. بۇ چاغدا گەنسۇدا تۇرىدىغانلىرى يەنىلا كۆپ ئىدى، شۇڭا ئايماق بېگى چاقىرىلىپ، پۈتۈنلەي قايتۇرۇشقا بۇيرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن 1200 دىن ئارتۇق ئادەم سەمەرقەنتكە قايتتى. يەنە 2 - يىلى 8 - ئايدا تۆمۈر

ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكلىرى كۆپىنچە ئويزاتلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، تۇرغان جايى ناھايىتى سوغۇق، تاغ ئىچى، قاشاق جىلغىلاردا ياشايدۇ، 6 - ئايدىمۇ ئۇچقۇنداپ قار ياغىدۇ. 2. قەشقەر — قەدىمكى شولې بەگلىكى (چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە قەشقەر دەپ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ پايتەختى يەكەن شەھىرى). مىنگودىن 504 يىل بۇرۇن (يۇڭلې 6 - يىلى) لى دا قاتارلىقلار مەكتۇپ بىلەن سوۋغات ئەكەلدى. 6 - يىلى، مىڭ سۇلالىسى ئەلچىسى ئارچىتەيگە قوشۇپ ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان كىرگۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن، داۋاملىق ئولپان ئەۋەتىپ تۇردى.

3. خوتەن — قەدىمكى بەگلىك نامى. خەن سۇلالىسىدىن تارتىپ سۇڭ سۇلالىسىغىچە جۇڭگو بىلەن ئالاقە قىلىپ تۇردى. مىنگودىن 506 يىل بۇرۇن (يۇڭلې 4 - يىلى) ئەلچىلەر ئارقىلىق ئولپان ئەۋەتتى. ۋەزىلى زامانىسىغا كەلگەندە، ئارىلاپ ئولپان ئەۋەتتى.

4. سەمەرقەنت — سەمەرقەنت تۆمۈرىلەر خانلىقىدۇر. بۇ دۆلەتنى قۇرغۇچى ھۆكۈمدارنىڭ ئىسمى تۆمۈر بولۇپ، ئۇ موڭغۇللارغا شىرەم بولغان بارلاس قەبىلىسىدىن ئىدى، بۇ قەبىلە ئەۋلادتىن ئەۋلادىغىچە چاغاتاي خانلىقىدا ئەمەلدار بولۇپ كەلگەنىدى. تۆمۈر ئىقتىدارلىق ۋە تەدبىرلىك بولۇپ، جەڭدە سەپ تۈزۈشكە ماھىر ئىدى. شۇڭا ھوقۇقلۇق ۋەزىر بىلەن خاننىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشتى، ئەسكەر باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. ئابرويى كۈنسېرى ئارتتى، ئۇزۇن ئۆتمەي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشىدىن پايدىلىنىپ، مىنگودىن 543 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 2 - يىلى) ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ پامىرنىڭ غەربىدىكى بارلىق زېمىنىنى ئىگىلەپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلدى. تۆمۈر چاغاتاي خانلىقى خانىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالغانلىقتىن، كوراگان دەپ ئاتالدى. مىنگودىن 530 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 15 - يىلى) تۆمۈر ئىرانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، 10 نەچچە يىل ئىچىدە ئۇنى يۇتۇۋالدى. مىنگودىن

200 ئات ئولپان قىلدى ھەمدە مەكتۇپ ئەۋەتتىپ پادشاھنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى تەبرىكلىدى. پادشاھ ئۇنىڭ قائىدە - يوسۇنلۇقلىقىنى ماختاپ، باش غوجىدار فۇئەن قاتارلىقلارنى مۆھۈر بېسىلغان مەكتۇپ، پۇل ۋە رەختلەرنى ئېلىپ بېرىپ، بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇشقا بۇيرۇدى. ئۇنىڭ ئولپان ئاتلىرى بىر يىلدىن كېيىن يەنە كەلدى. سانى 1000 غا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن يامبۇ بېرىلدى. چېڭزۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دۆلىتىگە يارلىق چۈشۈردى. مىنگودىن 506 يىل بۇرۇن (يۇڭلى 3 - يىلى) فۇئەن قاتارلىقلار تۇتۇپ قېلىنىپ قايتۇرۇلمىغانىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە ئوردا يەنە تۆمۈرنىڭ بېشبالىق ئارقىلىق بېسىپ كىرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپتى. شۇنىڭ بىلەن، گەنسۇنىڭ باش بۇغى سۇڭ شېڭغا بۇنىڭدىن پەخەس بولۇپ تەييارلىق قىلىشىغا پەرمان چۈشۈرۈلدى. دەسلەپتە خۇڭزۇ ئاخىرقى يىلىدا ھىندىستان ۋە كىچىك ئاسىيادىكى ئىشلار بىلەن بولۇپ كېتىپ، شەرققە نەزەر ئاغدۇرۇشقا ۋاقتى بولمىغانلىقتىن، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا قارىتا تۆۋەنچىلىك بىلەن مەكتۇپ يېزىپ ئولپان كىرگۈزۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. يۇڭلى زامانىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە بولسا، غەربتىن خاتىرجەم بولغانلىقتىن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ زاۋال تاپقانلىقىدەك نومۇسنى يۇيۇش ئۈچۈن شەرققە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلدى، شۇڭا مىڭ سۇلالىسىگە ئولپان كىرگۈزۈشنى توختاتتى. چېڭزۇ ئۇنىڭ ئولپان ئەۋەتمىگەنلىكىنى ئەيىپلەپ ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا تۆمۈر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن كلاۋىيو (RuyGonjaley Clavijo) نى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. تۆمۈرشۇندا «ئىسپانىيە پادشاھى مېنىڭ دوستۇم بولىدۇ، ئۇنىڭ ئەلچىسى تۆردە ئولتۇرۇشى كېرەك. جۇڭگونىڭ باشلىقى لەنتى مەككار ئوغرى، ئۇ مېنىڭ دۈشمىنىمدۇر، ئۇنىڭ ئەلچىسى تۆۋەندە ئولتۇرۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن كېيىن، زىياپەت ۋە قوبۇل قىلىشلاردا ئورۇن تەرتىپى مۇشۇنداق بولىدۇ» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن

تۆمۈر مىڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قايتىشقا قويۇپ بەردى ۋە ئۇلارغا قايتىپ بېرىپ جۇڭگو پادشاھقا ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن مىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلمايدىغانلىقى ۋە ئولپان كىرگۈزمەيدىغانلىقىنى، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزى كېلىپ پادشاھ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى ئۆزىگە بەيئەت قىلىپ، ئولپان تۆلەيدىغان قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىشنى تاپىلدى. مىڭ سۇلالىسى ئەلچىلىرى قايتىپ كەتتى. تۆمۈر پۈتۈن مەملىكەتكە شەخسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ جۇڭگوغا يۈرۈشكە ئاتلىنىدىغانلىقى، بىر مىليون 800 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن توپلاش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. مۇنتىزىم ئەسكىرى ھەقىقەتەنمۇ كۆپەيگەن چاغدا، شەرققە سەپەر قىلىپ ئوتتۇرا شەھىرى (سىر دەرياسى بويىدا) گە كەلدى، 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (تەخمىنەن يۇڭلى 2 - يىلىنىڭ ئاخىرى ياكى 3 - يىلىنىڭ بېشىدا) شۇ جايدا ئۆلدى، شۇنىڭ بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلغان قوشۇن سەپىرىنى توختاتتى. جۇڭگو بىر زور ئاپەتتىن قۇتۇلۇپ قالدى. سەمەرقەنتلىكلەر تەيزۇنى توڭگۇز خان دەيدۇ، بۇ چوشقا خان دېگەنلىك بولىدۇ، ئېھتىمال بۇ تەيزۇنىنىڭ فامىلىسى «جۇ» بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك، «朱» (جۇ) بىلەن (جۇ) نىڭ تاۋۇشى (ئوقۇلۇشى) ئوخشاش، شۇڭا يات جايدىكىلەر خاتا ھالدا «朱» نى «猪» دەپ بىلگەن بولسا كېرەك ياكى مازاق قىلىپ چوشقا پادشاھ دېگەن بولۇشمۇ مۇمكىن.

تۆمۈر ئۆلگەندىن كېيىن، نەۋرىسى خەلىل ۋارىسلىق قىلدى، ئۇ قايتىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئولپان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئولپان ئەۋەتىش ۋەنلى زامانىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئۇزۇلدى.

5. ھېرا (ھىرات) — ھارى يەنە ھىرو دەپمۇ ئاتىلىدۇ، سەمەرقەنتنىڭ 3000 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدىكى جايدا، جىيايۇگۈەن قوۋۇقىدىن 12 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقتا بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى چوڭ دۆلەتتۇر (بۈگۈنكى ئافغانىستاننىڭ پايتەختى، ئوتتۇرا ئەسىردىكى نامى «ھارى» ياكى «ھېرى» نىڭ تەلەپپۇزى ھېراغا يېقىن) تۆمۈر

6. ئەرەش تەرەپ — ئەرەش تەرەپ (ئەرەبىستان) نىڭ بىر ئىسمى جەننەت، يەنە مەككە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگو بىلەن سۇيولى ۋە قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئالاقە قىلىدۇ. مىنگودىن 482 يىل بۇرۇن (شۈەندى 5 - يىلى) جىڭ خې غەربىي ئوكياندىكى ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ بارغاندا، بۇ دۆلەتكە ئادەم ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ پادىشاھىمۇ خانلىق ئەلچىلىرىگە قوشۇپ ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان كىرگۈزدى. شۈەنزۇڭ خۇشال بولۇپ، ئۇلارغا كۆپلەپ سوۋغات بەردى. مىنگودىن 471 يىل بۇرۇن (جېڭتۇڭ 6 - يىلى) ئەرەبلەر پادىشاھى ئوغلى سەيىد ئەلى ۋە ئەلچى سەيىد ھەسەننى ئۈنچە - مەرۋايىت، گۆھەر سوۋغاتلىرى بىلەن قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئەۋەتتى، ئۇلار قازا (بەلكىم قاراغوجا) غا كەلگەندە، قازاقچىلارنىڭ بۇلاڭچىلىقىغا ئۇچرىدى، ئەلچى ئۆلتۈرۈلدى. شاھزادىنىڭ ئوڭ قولى زەخمىلەندى، ئولپان بۇيۇملىرى پۈتۈنلەي قولدىن كەتتى. ئەرەش تەرەپتىن ياخشى ئات چىقاتتى، شۇڭا ۋۇزۇڭ ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشى ئات ئولپان كىرگۈزۈشكە يارىلىق چۈشۈردى، مىنگودىن 394 يىل بۇرۇن (جېڭدې 13 - يىلى) ئۇلارنىڭ پادىشاھى ئەلچى ئەۋەتىپ ئات ئولپان كىرگۈزدى. ئەرەش تەرەپ ئەلچىلىرى كۆپىنچە قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق جىيايۇگۈەن قوۋۇقىدىن كىردى. ئادەتتە 5، 6 يىلدا بىر قېتىم ئولپان ئەكەلدى، ۋەنلى يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئولپان ئەكىلىش توختىمىدى.

يۇقىرىدىكى دۆلەتلەر دائىم ئولپان ئەكىلىپ تۇرغان دۆلەتلەر، ئەمەلىيەتتە سودا ئالاقىسى قىلغۇچى دۆلەتلەر دېسەكمۇ بولىدۇ. دەسلەپكى مەزگىلدە بىر دۆلەتتە پەقەت بىر خان بار ئىدى، باشلىقلىرى كاتتىباش دەپ ئاتىلاتتى. كېيىن يات ئەللەر ئەلچىلىرى ئولپان ئەكىلىپ كەلگەندە خان دەپ ئاتالغانلار بارغانچە كۆپىيىپ كەتتى. مىنگودىن 389 يىل بۇرۇن (جىياڭ 2 - يىلى) ئەرەش تەرەپنىڭ خانى كۆپىيىپ، 6 — 7 گە يەتتى، تۇرپاننىڭ كۆپىيىپ 12 گە يەتتى، سەمەرقەندنىڭ 27 گە يەتتى. مىنگودىن 379 يىل بۇرۇنقى ۋاقىت (جىياڭ 12 - يىلى) قا كەلگەندە ئەرەش تەرەپنىڭ

سەمەرقەندكە كىرگەندىن كېيىن، ئوغلى شاھرۇخنى ھىراتتا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. خۇڭزۇ يىللىرىدا بېشبالىق، سەمەرقەندلەر ئولپان ئەۋەتتى، ئەمما ھىرات يىراق بولغانلىقتىن ئۇلاردىن ئولپان كەلمىدى. مىنگودىن 520 يىل بۇرۇن (خۇڭزۇ 25 - يىلى) ئەمەلدار ئەۋەتىپ گۈللۈك دارايى سوۋغات قىلدى ۋە يارىلىق چۈشۈردى، ئەمما يەنىلا كەلمىدى. 3 - يىلى فۇئەن قاتارلىقلارنى 1500 ئەسكەر بىلەن ئەۋەتتى، ئۇلارنى سەمەرقەند تۇتۇپ قالغانلىقتىن، ئۇ يەرگە يېتىپ بارالمىدى. چېڭزۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئەلچى ئەۋەتىپ چاقىرىپ يارىلىق چۈشۈرۈلدى، مىنگودىن 504 يىل بۇرۇن (يۇڭلې 6 - يىلى) فۇئەن قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئولپان ئەكىلىپ كەلدى.

مىنگودىن 493 يىل بۇرۇن (يۇڭلې 17 - يىلى) ھىرات خانى شاھرۇخ شادى خوجانى جۇڭگوغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى، ئەلچى ھەمراھلىرى بىلەن سودىگەرلەردىن بولۇپ 500 دىن ئارتۇق ئادەم كەلدى. كېيىنكى يىلى 12 - ئايدا بېيجىڭغا يېتىپ كەلدى، ئۇلار ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋېلىندى. چېڭزۇ ئوۋغا چىققاندا ھىراتتىن سوۋغات قىلىنغان ئاتنى مىنگەن ئىدى، ئات يۇتلىشىپ يىقىلغانلىقتىن، پادىشاھ ئاتتىن يىقىلىپ قولى زەخمىلەندى. شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھ قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئەلچىلەرنى تۇتقۇن قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى ۋە ئۇلارنى سۈرگۈن قىلماقچى بولدى. لېكىن ۋەزىرلەرنىڭ نەسىھەت قىلىشى بىلەن ئۇلار قويۇپ بېرىلدى. ئەلچىلەر يەنە «بۇ ئەسلى خانىمىز تۆمۈرنىڭ ئېتى ئىدى. شاھرۇخ خان ئەڭ يۇقىرى ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن بۇ ئاتنى سوۋغات قىلدى، خانىمىز قۇتلۇق دۆلىتىڭلار جەزمەن بۇ ئاتنى ئاتلار ئىچىدىكى ئەڭ ئېسىل ئات دەپ بىلىدۇ دېگەندى» دېيىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن چېڭزۇ قاتتىق خۇشال بولۇپ، ئۇلارنى ناھايىتى ياخشى كۈتتى. شۇنىڭدىن كېيىن 3 يىل ياكى 5 يىلدا بىر قېتىم ئولپان ئەكىلىپ تۇردى، مىنگودىن 365 يىل بۇرۇنقى (جىياڭ 26 - يىلى) ۋاقىتقا كەلگەندە، ئولپان ئەكىلىش ئۈزۈلۈپ قالدى.

بېرەتتى. غەربىي يۇرت ئەلچىلىرىنىڭ كۆپ سۈنمىگەرلەر بولۇپ، ئۇلار كەلگەندە كۆپ مال بىلەن كېلىپ، جۇڭگو بىلەن سودا قىلاتتى، چە ئەمەلدارلىرى پارخور بولغاچقا، دۆلەت ئۈچۈن ئالدىنقى قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ھەرخىل ئۇسۇل بىلەن ئۇلارنىڭ مېلىغا چاڭ سالاتتى ۋە قاتتىق قوللۇق قىلاتتى، دېگەندەك بولماي قالغاندا، ھە ۋارقىراپ تەھدىت سالاتتى. مىنگودىن 380 ي بۇرۇن (جياڭ 11 - يىلى) يات دۆلەت ئەلچى چىگرا ئەمەلدارىنىڭ مېلىغا چاڭ سېلىشى ۋە قاتتىق قوللۇق قىلىشىدىن نارازى بولۇپ، مۇراسىم ئەمەلدارغا شىكايەت قىلغانىدى، ئەمما بۇ ئىش سۈرۈشتۈرۈلمىدى. گەنسۇنى قوغداۋاتقان مەھمۇت چىن خاۋ يات دۆلەت ئەلچىسى ئولپان ئەكەل چاغدا، ئائىلە مالىيى ۋاڭ خۇڭ ئارقىلىق ئۇنىڭ ياخشى ئات ۋە قاشتېشى قاتارلىق ماللارنى ئازە ئالغۇزدى، ئەلچى بۇنىڭدىن نارازى بولدى. بىر كىم ئۇ ۋاڭ خۇڭنى پايتەخت كوچىسىدا ئۇچرىتىپ، ئۇ يۇقىرى ئەمەلدار ئالدىغا ئاپىرىپ ئۇنىڭ قىلىشىنى نەقلەشتۈردى. مۇراسىم ئەمەلدارى «بۇ دۆلەت ئىززىتىگە تاقىلىدۇ، يىراقتىن كەلگەنلەر قايىل قىلىش ئۈچۈن، قاتتىق جازا بېرىشكە توغرى كېلىدۇ» دېدى. شۇنىڭ بىلەن، گەنسۇغا ئەمەل ئەۋەتىلىپ، بۇ ئىش بىر تەرەپ قىلىندى، ۋاڭ خۇڭ جازاغا تارتىلدى.

يات دۆلەت ئەلچىلىرى ئولپان ئىشلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئەسلى كەلگەن يولى بىلەن مېڭىپ قوۋۇقتىن چىقىپ، ئۆز دۆلىتىگە قايتاتتى. ئەلچىلەرگە جۇڭگو زېمىنىدا ساياھەت قىلىش رۇخسەت قىلىنمايتتى.

جۇڭگو ئەلچىلىرى غەربىي يۇرتقا ئېلىپ بارغان مالنىڭ كۆپى زور تۈركۈمدىكى يىپەك توقۇلمىسى بولاتتى، ھەرقايسى دۆلەت پادىشاھلىرىغا جەزە رەڭدار رەختلەر سوۋغات قىلىناتتى. غەربلىكلەر بۇ ئەڭ قەدىرلىكتىكى چاي غەربىي يۇرتلۇقلارغا زۆر بولغان ئىچكىملىك بولۇپ، چايمۇ سىر چىقىرىلىدىغان مۇھىم مال ئىدى. ئىپار دۇنيادا باشقا يېرىدە يوق ئىدى. قىزىل قاشتېشى، ئالماس

27 گە يەتتى، تۇرپاننىڭ 15 كە يەتتى، سەمەرقەنتنىڭ 53 كە يەتتى. بىر خانغا بىر يارلىق بىلەن جاۋاب بېرىلدى. يات ئەللەر ئەلچىلىرىدە خاننىڭ كۆپ بولۇشىنىڭ سەۋەبى كۆپرەك سوۋغات ئېلىشىنى كۆزلەشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئاخىرى بىر دۆلەتكە پەقەت بىر يارلىق بېرىلدى ھەمدە قانداق بولغانلىقى سۈرۈشتۈرۈلدى، بۇ ئارقىلىق بىر دۆلەتتە ئىككى خان بولمايدىغانلىقى بىلدۈرۈلدى. ئەمما ھەرقايسى يات ئەللەر بۇنىڭغا بويسۇنمىدى، 3 - يىلى ئولپان ئېلىپ كېلىش يەنە بۇرۇنقىدەك بولدى، كۆپىيىپ 150 تىن ئارتۇق خانغا يەتتى.

يات ئەللەر ئەلچىلىرى جيايۇگۈەن قوۋۇقىغا كەلگەندە، ئەلچىلەر ئۆمىكىدىكى ئادەم سانى ھەم ئېلىپ ماڭغان مېلىنىڭ تۈرى ۋە مىقدارىنى مەلۇم قىلاتتى. چىگرادىكى ئەمەلدار ئەھۋالنى ئوردىغا مەلۇم قىلاتتى، جاۋاب يارلىق كەلگەندىن كېيىنلا، ئاندىن پايتەختكە كىرىشكە رۇخسەت قىلىناتتى، مۇشۇ قائىدە بويىچە قۇمۇل ھەر يىلى بىر قېتىم ئولپان ئەكەلتى، ئولپان ئەلچىلىرى 300 ئادەم بولاتتى، ئەمما بۇلاردىن 11 نەپىرى پايتەختكە ئۆزىتىلىپ، قالغىنى قوۋۇق ئىچىدە ئېلىپ قېلىناتتى، مۇلازىمەت قىلىش ئورنى ئۇلارنى تاماق ۋە ياتاق بىلەن تەمىنلەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا تۇرپان، سەمەرقەنت، ھىرات، گەرش تەرەپ قاتارلىق دۆلەتلەر 3 ياكى 5 يىلدا بىر ئولپان ئەكەلتى، پەقەت 30 ياكى 50 ئادەم پايتەختكە يولغا سېلىناتتى، قالغانلىرىغا قۇمۇلغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىناتتى. شۇنىڭدىن كېيىن چىگرا ئەمەلدارلىرى پايتەختكە بارىدىغانلارنى قالايمىقان قويۇپ بەردى. يول بويىدىكى ئۆتەڭلەر ئۇلارنى ئات ھەمدە تاماق ۋە ياتاق بىلەن تەمىنلىدى. ئۇلار پايتەختكە بارغاندىن كېيىن، ئەكەلگەنلىرىنى تىزىملىك بويىچە يۇقىرىغا ئولپان قىلىپ تاپشۇراتتى. مۇراسىم ئەمەلدارى تىزىملىك بويىچە سوۋغات بېرەتتى. تىزىملىكتە يوق ماللارنى ئۆزلىرىنىڭ سودا قىلىپ سېتىشىغا رۇخسەت قىلاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە سودا قىلىپ ئېشىپ قالغان ماللىرىنى دەلەللەر باھالىغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت شايى ياكى پۇل

ئۈنچە - مەرۋايىت، چاكاندا قاتارلىق ماللارمۇ جۇڭگودىن ئېلىپ بېرىلاتتى. ئوردا يات دۆلەت

ئەلچىلىرىگە سوۋغات بەرگەندىمۇ رەڭدار رەخت ياكى پۇل ۋە يامبۇ بېرەتتى.

△ قوشۇمچە: قامۇلنىڭ قۇمۇل ئىكەنلىكى توغرىسىدا

«مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خامى (哈密) دېگەن سۆز بار، «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يەنە خامبېلى (哈密里) دېگەن سۆزمۇ بار. دىڭ چيەن «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى جۇغراپىيىلىك ناملار توغرىسىدا تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشلار» دېگەن ماقالىسىدە، «خامبېلىنىڭ زېمىن دائىرىسى تەزكىرىدە ئېنىق ئەمەس، ئەمما ليۇ جېنىڭ ئۇ يەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ بارغانلىقىغا نەزەر سالىق، ئۇ لياڭجۇدىن يولغا چىقىپ غەربكە قاراپ يول ئالغان. ئۇنداقتا بۇ قەبلە چىلانغانىڭ شىمالىدا، بۈگۈنكى بولات شەھىرىدە بولغان بولىدۇ» دەيدۇ. بۇ تامامەن قارىسىغا چىقىرىلغان ھۆكۈم بولۇپ، ئىشىنىشكە بولمايدۇ. مېنىڭ قارىشىمچە بۇ ئىككىسى ئەمەلىيەتتە بىر جاي بولۇپ، تارىخ كىتابىدا ئىككى جاي قىلىپ يېزىلغان، بۇ چوڭ خاتالىق. بۇنى تۆۋەندىكىچە تەكشۈرۈپ مۇقىملاشتۇرىمەن: (1) خامبېلى، «يۈەن سۇلالىسى رەسىملىك قامۇسى» دا «كېمولى» (柯摸里) دەپ يېزىلغان، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى «بارچۇق ئارت تېكىن تەزكىرىسى» دە «خاملى (哈密力) دەپ يېزىلغان. «ماركوپولو ساياھەتنامىسى» نىڭ 1 - جىلدىنىڭ 41 - بابىدا «Camul» (كامۇل) دەپ يېزىلغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر جاينىڭ نامى، شىمال تەلەپپۇزىدا «哈» بىلەن «柯» ئوخشاش، مەسلەن: «可汗» (خاقان) نى «黑韩» دەپ يېزىشقا بولىدۇ. «哈»، «柯»، «可»، «黑» لار بىر تاۋۇشنى بىلدۈرىدۇ. «柯摸里» (كېمولى) تۈركىي تىلدا «قۇملۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى يەرلىك پۇقرالار «哈密» نى يەنىلا

«柯摸里» (قامۇل) دەيدۇ. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «哈密» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «里» تاۋۇشى قىسقارتىۋېتىلگەن. (2) «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ بىر يېرىدە «خامى (哈密) شەرقتىكى جىايۇڭگۈەن قوۋۇقىدىن 1600 چاقىرىم يىراقتا» دېيىلگەن، يەنە بىر يېرىدە «خامبېلى (哈密里) گەنسۇغا يېقىن» دېيىلگەن. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «سۇڭ شېڭ تەزكىرىسى» دە «خامبېلى سۇجۇ (جىيا يۇڭگۈەن قوۋۇقى سۇجۇدا) دىن 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يىراقتا» دېيىلگەن. ھەر ئىككىسىدە ئىككى ئارىدىكى يىراقلىق ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمەلىيەتتە بىر جاي. (3) تەزكىرىدىكى بىر جايدىكى «哈密» نى «يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ۋۇۋېي ۋاڭسى ئارقۇشى ساقلىغان، يەنە بىر جايدىكى خامبېلىدا «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەرقايسى ۋاڭلاردىن ئۇناشرى تۇرغان، بۇ ئىككى ۋاڭنىڭ ئىسمى بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدۇ، دەۋرىمۇ ئوخشاش، بۇلار ئەمەلىيەتتە بىر ئادەم. (4) تەزكىرىنىڭ ئىككىنچى جايىدا «خۇڭۇ 13 - يىلى، تۇنۇق پۇيىڭ قوشۇن باشلاپ بېرىپ، يەر ئىگىلەپ خامبېلى يولىنى ئېچىپ، سودا - ساياھەتنى راۋانلاشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. . . غەربىي يۇرت، ئۇيغۇرلاردىن ئولپان ئېلىپ كەلگەنلەرنىڭ كۆپى خامبېلى تەرىپىدىن توسۇپ قويۇلدى. . . ليۇجېن، سۇڭ شېڭ بىرلىكتە قوشۇننى باشقۇرۇپ ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى، ليۇجېن قاتارلىقلار لياڭجۇدىن يولغا چىقىپ، غەربكە قاراپ يول ئالدى. كېچىدىن پايدىلىنىپ، ئۇدۇل شەھەر تۈۋىگە يېتىپ باردى، تۆت (ئاخىرى 55 - بەتتە)

新疆 地方志

(季刊)

目 录

1999年第三期

总第四十八期

顾 问

乌依古尔·沙依然
伊敏·图尔逊
努尔穆罕默德·多莱提

主 编

沙比尔·艾力

副主编

哈德尔·阿皮孜
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
阿不都肉甫·艾力

编 委

(姓氏以维吾尔文字母为序)

阿不都肉甫·艾力
阿不都守库尔·图尔地
阿不都克优木·霍加
阿不来提·努尔东
阿不来提·伊敏
沙比尔·艾力
吾甫尔·吾守尔·尼亚孜
霍加阿合买提·优努斯
哈德尔·阿皮孜
哈斯木·霍加提
库班·马木拉
买买提·阿不

责任编辑

阿不力孜·鄂尔浑

目 录

修志研究

- 哈密地区的修志进度 ..... 玉素甫·努斯 2
修志功臣—塔依尔·塔什巴也夫 ..... 买带尼也提·木卡塔依 7

历史资料

- 论匈奴和中原王朝的文化关系 ..... 买合木提·尼扎米 10
有关中亚的重要地理著作《世界境域志》 ..... 亚里昆·买买提亚尔 25
吐鲁番阿斯塔那乡新型教育的出现及其发展 .....
..... 买合木提·伊里亚斯 29
匈奴政治制度考 ..... 莫任南 34

历史回忆录

- 《马钟英之死》一文读后 ..... 赛甫拉尤夫 42
解放前在叶城县的印度人 ..... 阿不都热西提·霍加艾合买提 48
我所知道的土尔地团长 ..... 马木提·哈孜 50

地名研究

- 浅谈《秦》和《马秦》述语的起源 ..... 哈力甫·巴拉提 53

新疆百业

- 古代于阗的刮刀工艺 ..... 托合提尼亚孜·土尔孙 56

中国经营西域史

- 第三节 明朝西域诸国之人贡 58

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: تۈردى قادىر نازىرى

شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى (پەسىللىك ژۇرنال) ۋىيۇرلەن (ئىككىنچى قىسىم) ۋىيۇرلەن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى
شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى ئىلمىي جەمئىيىتى
تۈزگۈچى ۋە نەشر قىلغۇچى: «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» تەھرىر بۆلۈمى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - قورۇ
تۈزگۈچى: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە شىركىتى
باشقۇچى: شىنجاڭ گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتى

ئىشلىتىش: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - قورۇ
تۈزگۈچى: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە شىركىتى
باشقۇچى: شىنجاڭ گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتى

ئىشلىتىش: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - قورۇ
تۈزگۈچى: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە شىركىتى
باشقۇچى: شىنجاڭ گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتى

ئىشلىتىش: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى «شەرق شامىلى» كوچىسى 8 - قورۇ
تۈزگۈچى: شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى كومىتېتى كومپيۇتېر مەتبەئە شىركىتى
باشقۇچى: شىنجاڭ گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىقلار رەڭلىك باسما زاۋۇتى